

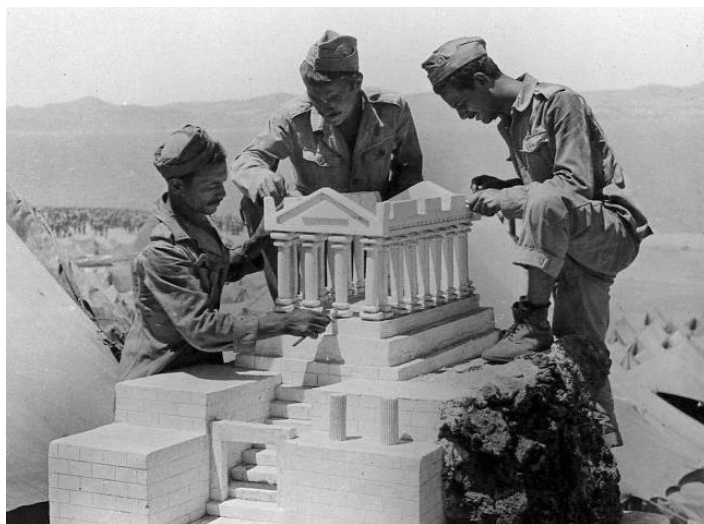

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΧΑΪΩΣ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012201803017)

Θέμα: «Η εξορία ως μέσο αντιμετώπισης και τιμωρίας των ανθρώπων για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις: Το παράδειγμα της Μακρονήσου»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή	6
Α΄ Κεφάλαιο	
Ιστορικό πλαίσιο	9
Β΄ Κεφάλαιο	
Το στρατόπεδο της Μακρονήσου	14
2.1. Η Μακρόνησος ως το 1946.....	14
2.2. Η δημιουργία στρατοπέδου στη Μακρόνησο	15
2.3. Εγκαταστάσεις - κτίσματα που υπήρχαν στη Μακρόνησο.....	17
2.4. Διοικητική διάρθρωση	17
Γ΄ Κεφάλαιο	
Η βίαη «αναμόρφωση» των εξόριστων.....	19
3.1. «Αναμόρφωση» των στρατιωτών.....	19
3.2. Η «αναμόρφωση» των πολιτικών εξόριστων.....	21
3.3. Τα βασανιστήρια	23
3.3.1. Ψυχολογική βία και απομόνωση	24
3.4. Δήλωση μετανοίας.....	25
3.5. Ίδρυση του Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου.....	27
Δ΄ Κεφάλαιο	
Γεγονότα που στιγμάτισαν τη Μακρόνησο	28
4.1. Τα αιματηρά γεγονότα του Α΄ Τάγματος.....	28
4.2. Τα ανήλικα της Μακρονήσου – η «αναμόρφωσή» τους	32
Ε΄ Κεφάλαιο	
Οι γυναίκες στη Μακρόνησο.....	35
5.1. Από το Τρίκερι στη Μακρόνησο.....	35
5.2. Οι εξελίξεις στη Μακρόνησο μετά τις εκλογές του 1950.....	39
5.3. Η επίσκεψη των ξένων δημοσιογράφων στη Μακρόνησο	41
ΣΤ΄ Κεφάλαιο	
Προπαγάνδα εντός και εκτός της Μακρονήσου	43
6.1. Προπαγάνδα και υμνητές της Μακρονήσου	43

6.2. Η προπαγάνδα του Τύπου - η επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους στη Μακρόνησο.....	47
--	----

Z' Κεφάλαιο

Το οριστικό κλείσιμο της Μακρονήσου.....	50
--	----

H' Κεφάλαιο

Η Μακρόνησος ως πηγή έμπνευσης	52
Επίλογος	55
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	57
Παράρτημα	66
Περίληψη	82

Πρόλογος

Η λέξη εξορία σύμφωνα με τα νεοελληνικά λεξικά σημαίνει η απομάκρυνση κάποιου από την περιοχή ή το κράτος που μένει. Ήδη από την αρχαιότητα, θα συναντήσουμε τον όρο εξοστρακισμό, κυρίως στην αρχαία Αθήνα, ως ποινή εξορίας, η οποία επιβαλλόταν σε κάποιον μετά από λαϊκή ψηφοφορία. Στον ελληνικό 20^ο αιώνα η λέξη εξορία ταυτίζεται με το «κύμα» μαζικού πολιτικού διωγμού και εγκλεισμού από την πλευρά του ελληνικού κράτους προς τους πολιτικούς του αντιπάλους.

Τόποι εξορίας, τόποι φυλάκισης, τόποι βασανιστηρίων ανάμεσα στον Α΄ και το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά κυρίως μετά την απελευθέρωση, στη χώρα μας, υπήρξαν πολλοί και ο καθένας έχει τη δική του ιστορία. Τόποι όπως ο Αϊ-Στράτης, η Γυάρος, το Τρίκερι, η Μακρόνησος και πολλοί άλλοι, διηγούνται όλα όσα πέρασαν οι άνθρωποι που εκτοπίστηκαν σε αυτούς τους απομονωμένους τόπους, τα βασανιστήρια των αγωνιστών της εθνικής μας Αντίστασης, ενάντια στη τριπλή κατοχή των Γερμανών – Ιταλών – Βουλγάρων και των συνεργατών τους. Σε αυτούς τους τόπους εξορίστηκαν άνθρωποι που διεκδίκησαν ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και τις οικογένειες τους και δεν υποτάχθηκαν στους κατακτητές.

Τη στιγμή που στις υπόλοιπες χώρες γιόρταζαν την πτώση του ναζισμού και καταδίκασαν τη φασιστική κτηνωδία, στην Ελλάδα ξεκινούσε η ανέγερση του κολαστηρίου της Μακρονήσου. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ξέσπασε ο Εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Ήταν μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδος για τους Έλληνες, η οποία αποτέλεσε μία από τις πιο μαύρες σελίδες της νεοελληνικής μας ιστορίας. Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας και την παράδοση των όπλων από τον ΕΛΑΣ, άρχισε από την πλευρά του κράτους μια εκστρατεία τρομοκράτησης των αντιστασιακών, κυρίως των μελών του ΕΑΜ. Η τρομοκρατία έγινε πιο έντονη μετά από τις εκλογές του 1946 και την εμφάνιση των πρώτων ανταρτών στα βουνά. Ανάμεσα στα μέτρα καταστολής ήταν και ο εκτοπισμός στρατιωτών και πολιτών με «ύποπτα» πολιτικά φρονήματα σε διάφορα νησιά όπως η Μακρόνησος.

Η Μακρόνησος εξαιτίας των γεγονότων που σηνέβησαν είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον Εμφύλιο πόλεμο και τα επακόλουθά του. Πρόκειται για ένα νησί άγονο, άνυδρο και μη κατοικήσιμο, το οποίο από το 1947 μετατράπηκε σε στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης, δηλαδή σε έναν τόπο εξορίας στον οποίον εκτοπίστηκαν πολλοί αριστεροί οπλίτες και πολίτες. Αυτό το νησί αποτέλεσε για τους εξόριστους τόπο μαρτυρίου και βασανισμού τόσο κατά τα εμφυλιακά όσο και τα μετεμφυλιακά

χρόνια. Η ίδρυση του στρατοπέδου της Μακρονήσου είχε ως στόχο την «εκκαθάριση» του στρατού από αριστερούς στρατιώτες και αξιωματικούς. Το κράτος επιθυμούσε να διαφυλαχθεί το αξιόμαχο του Εθνικού Στρατού που πολεμούσε εκείνη την εποχή εναντίον του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας.

Στην Μακρόνησο όμως, εκτός από άντρες εκτοπίστηκαν και γυναίκες. Άλλες οδηγήθηκαν εκεί εξαιτίας της συμμετοχής τους στον αγώνα της Εθνικής Αντίστασης μέσα από τις γραμμές του ΕΑΜ και άλλες γιατί κάποιο συγγενικό τους πρόσωπο είχε χαρακτηριστεί ως αριστερός. Οι γυναίκες κρατούμενες υπέστησαν μεγαλύτερα βασανιστήρια από τους άντρες, διότι εκτός από τα ψυχολογικά και σωματικά βασανιστήρια αντιμετώπιζαν και ηθικά όπως βιασμούς και άλλες βάνανουσες προσβολές. Η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη για όσες ήταν μητέρες και για όσες γέννησαν στην εξορία.

Στο νησί της Μακρονήσου πολλοί άνθρωποι ξυλοκοπήθηκαν, βασανίστηκαν και κάποιοι άφησαν εκεί την τελευταία τους πνοή. Η δημιουργία του κολαστηρίου της Μακρονήσου ήταν απόρροια του Εμφυλίου πολέμου, ενός πολέμου που δίχασε την ελληνική κοινωνία. Ενός φρικτού πολέμου που κόστισε πολλές ανθρώπινες ζωές και άφησε πίσω του χιλιάδες τραυματίες. Με αφορμή λοιπόν όλα αυτά τα γεγονότα, αποφάσισα να ερευνήσω την ιστορία της Μακρονήσου, κυρίως από την περίοδο που μετατράπηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης μέχρι και το οριστικό κλείσιμο της, για να μπορέσω να κατανοήσω όλα όσα συνέβησαν εκείνη την εποχή. Τέλος, θα ήθελα να κλείσω με την ευχή η χώρα μας να μην αντιμετωπίσει ποτέ ξανά παρόμοιες καταστάσεις.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όσους με στήριξαν και με βοήθησαν να ολοκληρώσω τη διπλωματική μου εργασία. Πιο συγκεκριμένα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Θανάση Χρήστου, Καθηγητή Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, για τις υποδείξεις και τις χρήσιμες συμβουλές του. Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω το προσωπικό της Λαϊκής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας, της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Καλαμάτας και της βιβλιοθήκης του Τμήματος, Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών για το υλικό που μου παρείχαν.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τους γονείς μου και την αδερφή μου για την αμέριστη συμπαράστασή τους τόσο στις προπτυχιακές όσο

και στις μεταπτυχιακές μου σπουδές. Χωρίς τη στήριξη και την κατανόησή τους η ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας θα ήταν πιο δύσκολη.

Εισαγωγή

Η παρούσα διατριβή μεταπτυχιακής ειδίκευσης με τίτλο «*Η εξορία ως μέσο αντιμετώπισης και τιμωρίας των ανθρώπων για τις πολιτικές τους πεποιθήσεις: Το παράδειγμα της Μακρονήσου*» εκπονήθηκε στα πλαίσια της ολοκλήρωσης του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «*Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές*», της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στόχος της διπλωματικής εργασίας είναι η υπενθύμιση των λαθών του παρελθόντος και η παρακίνηση των αναγνωστών της σε περεταίρω έρευνα.

Στη διπλωματική μου εργασία θα προσπαθήσω να παρουσιάσω πως και γιατί δημιουργήθηκε το στρατόπεδο της Μακρονήσου, πως οργανώθηκε, ποιοι το εμπνεύστηκαν και ποιος ήταν ο στόχος του. Θα παρουσιάσω την πορεία του από την πρώτη ημέρα της λειτουργίας του έως και το οριστικό κλείσιμό του. Ακόμη, θα γίνει αναφορά στα βασανιστήρια που υπέστησαν οι άνθρωποι που πέρασαν από αυτό το νησί, όπως οι ίδιοι τα αναφέρουν σε προσωπικές τους μαρτυρίες.

Η εργασία αποτελείται συνολικά από οχτώ κεφάλαια. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στα γεγονότα που προηγήθηκαν πριν τη δημιουργία του στρατοπέδου της Μακρονήσου. Όσα, δηλαδή έγιναν στην Ελλάδα μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα ταραγμένα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης αλλά και του αιματηρού Εμφυλίου Πολέμου. Το κεφάλαιο κλείνει με τις αυξανόμενες συλλήψεις το 1947 και τις πρώτες εκτοπίσεις σε νησιά όπως η Μακρόνησος, η Γυάρος, ο Αϊ-Στράτης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για το στρατόπεδο της Μακρονήσου. Πως δημιουργήθηκε, ποιες ήταν οι εγκαταστάσεις και τα κτίσματα που υπήρχαν στο νησί αλλά και ποια ήταν η διοικητική του διάρθρωση. Η Μακρόνησος είχε χρησιμοποιηθεί και παλιότερα ως τόπος απομόνωσης και συγκέντρωσης ανθρώπων κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο αλλά και όταν στάλθηκαν στο νησί Πόντιοι πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν «*κύποπτοι χολέρας*». Αργότερα, δημιουργήθηκε το στρατόπεδο της Μακρονήσου στο οποίο και στάλθηκαν αρχικά αριστεροί στρατιώτες και στη συνέχεια αριστεροί πολίτες.

Στο επόμενο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η «*αναμόρφωση των αριστερών στρατιωτών και πολιτών που είχαν σταλεί στη Μακρόνησο*». Στο συγκεκριμένο

κεφάλαιο δίνεται έμφαση στα βασανιστήρια που υπέστησαν οι στρατιώτες και οι πολίτες προκειμένου να αποκηρύξουν τον κομμουνισμό και να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Τα βασανιστήρια δεν ήταν μόνο σωματικά αλλά και ψυχολογικά. Η διάρκεια και η έντασή τους εξαρτιόταν από τη σκληρότητα του βασανιστή αλλά και τις αντοχές του θύματος. Ακόμη, σε αυτό κεφάλαιο γίνεται αναφορά και για την ίδρυση του Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναφέρονται κάποια από τα σημαντικότερα γεγονότα που στιγμάτισαν τη Μακρόνησο. Αυτά δεν είναι άλλα από τα αιματηρά γεγονότα του Α΄ Τάγματος αλλά και τα ανήλικα που πέρασαν από τη Μακρόνησο. Όσον αφορά τα συμβάντα του Α΄ Τάγματος βλέπουμε τι υποστήριζαν και οι δύο πλευρές για το τι συνέβη εκείνη την ημέρα. Επίσης, γίνεται λόγος για την ομαδική αυτοκτονία που επιχείρησαν τα ανήλικα της Μακρονήσου εξαιτίας των άθλιων συνθηκών διαβίωσης.

Στη συνέχεια, ακολουθεί το πέμπτο κεφάλαιο, στο οποίο παρουσιάζεται η άφιξη των γυναικών στη Μακρόνησο. Πως από το Τρίκερι μεταφέρθηκαν στη Μακρόνησο και τι αντίκρυσαν εκεί τις πρώτες ώρες μετά τη μεταφορά τους. Στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφεται η αλλαγή των πραγμάτων μετά τις εκλογές του 1950. Το κεφάλαιο κλείνει με την επίσκεψη των ξένων δημοσιογράφων στο νησί και ένα απρόσμενο περιστατικό από μια ομάδα γυναικών.

Στο έκτο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για την προπαγάνδα τόσο εντός όσο και εκτός της Μακρονήσου. Αναφέρονται κάποιοι από τους υμνητές της Μακρονήσου αλλά και τι είχαν υποστηρίξει για το «έργο» της. Ακόμη, παρουσιάζεται πως ο τύπος της εποχής στήριξε το εγχείρημα της Μακρονήσου. Συγκεκριμένα, πληροφορούμαστε πως είχε περιγράψει η εφημερίδα *Εμπρός* την επίσκεψη του βασιλιά Παύλου και της βασίλισσας Φρειδερίκης στο νησί.

Ακολουθεί το έβδομο κεφάλαιο, το οποίο αναφέρεται στο οριστικό κλείσιμο του στρατοπέδου της Μακρονήσου. Επίσης, γίνεται αναφορά στην προσπάθεια που έγινε για να κλείσει το κολαστήριο της Μακρονήσου. Ήδη από νωρίς είχαν ξεκινήσει να δημοσιεύονται διάφορα άρθρα για το τι πραγματικά συνέβαινε στη Μακρόνησο. Το οριστικό όμως κλείσιμο του στρατοπέδου ήρθε το 1961 όταν εγκατέλειψαν το νησί οι τελευταίοι στρατιώτες.

Στο τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η Μακρόνησος ως πηγή έμπνευσης. Από το νησί πέρασαν αρκετοί Έλληνες διανοούμενοι και καλλιτέχνες, οι οποίοι κατέγραψαν όσα βίωσαν σε ένα χαρτί και δημιούργησαν ποιήματα και τραγούδια. Μερικοί από τους καλλιτέχνες που στάλθηκαν εξορία στη Μακρόνησο ήταν ο Γιάννης

Ρίτσος, ο Μενέλαος Λουντέμης, ο Μάνος Κατράκης και άλλοι γνωστοί ηθοποιοί, ποιητές και διανοούμενοι.

Α΄ Κεφάλαιο

Ιστορικό πλαίσιο

Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1945), οι περισσότερες από τις χώρες που συμμετείχαν σ' αυτόν τον πόλεμο προσπάθησαν να κάνουν μια νέα αρχή. Δυστυχώς, όμως, κάτι τέτοιο δεν συνέβη στην περίπτωση της Ελλάδας. Τα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, μιας φρικτής περιόδου που συνώνυμες λέξεις της είναι η πείνα και η εξαθλίωση, ακολούθησε η «μαύρη εποχή» του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τον γερμανικό ζυγό, στις 12 Οκτωβρίου του 1944, τη θέση των Γερμανών παίρνουν οι Άγγλοι. Επικεφαλής των Άγγλων ήταν ο στρατηγός Ρόναλντ Σκόμπι. Δύο μέρες αργότερα, στις 14 Δεκεμβρίου του 1944 κατέφθασαν στην Αθήνα οι πρώτες βρετανικές δυνάμεις¹. Ο ελληνικός λαός υποδέχτηκε τους Άγγλους με περίσσιο ενθουσιασμό και με συνθήματα υπέρ του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και των συμμάχων (Αγγλία, Σοβιετική Ένωση και ΗΠΑ). Στις 18 Οκτωβρίου έφτασε στην Ελλάδα η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου². Πρώτη κίνηση του Παπανδρέου ήταν η έπαρση της γαλανόλευκης σημαίας στον ιερό βράχο της Ακρόπολης, συμβολίζοντας με αυτήν του την πράξη την όχι μόνο την απελευθέρωση της Αθήνας αλλά ολόκληρης της Ελλάδας. Αργότερα, ακολούθησε συγκέντρωση στην Πλατεία Συντάγματος στην οποία δέσποζαν τα συνθήματα υπέρ του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Ο Παπανδρέου στην συγκέντρωση που έγινε αναφέρθηκε σε πολλά ζητήματα που έπρεπε να επιλυθούν, ανάμεσα σ' αυτά ήταν και η τιμωρία εκείνων των ανθρώπων που συνεργάστηκαν με τον εχθρό. Λίγο αργότερα, στις 23 Οκτωβρίου του 1944, ορκίστηκε η νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου στην οποία συμμετείχαν και έξι υπουργοί από τις τάξεις του ΕΑΜ³.

Δυστυχώς όμως, τα προβλήματα ήταν πολλά και η πανηγυρική ατμόσφαιρα που επικράτησε μετά την απελευθέρωση δεν κατάφερε να τα επισκιάσει. Στην αρχή η συνεργασία της νέας κυβέρνησης κυλούσε ομαλά, μέχρι που έφτασε το ζήτημα στην συγκρότηση του εθνικού στρατού. Η κυβέρνηση της Βρετανίας είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός εθνικού στρατού, ο οποίος θα αριθμούσε 40.000 άνδρες. Επιθυμούσε δηλαδή η Ελλάδα να έχει έναν στρατό ικανό να αναλάβει καθήκοντα εσωτερικής

¹ Β. Κόντης, «Η εμφύλια διαμάχη, 1944-1949», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 36 (2015), σ. 100, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

² Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 100

³ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 100

ασφάλειας, διότι ήθελε να αποσύρει τα βρετανικά στρατεύματα από την Ελλάδα και να προχωρήσει προς τις άλλες ζώνες επιχειρήσεων⁴. Στις 5 Νοεμβρίου του 1944 ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Γεώργιος Παπανδρέου, ανακοίνωσε μετά από συνεργασία που είχε με τον στρατηγό των βρετανικών δυνάμεων Ρόναλντ Σκόμπι, ότι ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ θα αποστρατευθούν ως τις 10 Δεκεμβρίου του 1944.

Η απόφαση αυτή δεν έγινε αποδεκτή από το ΚΚΕ, καθώς αν αποστρατευόταν ο ΕΛΑΣ δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί στην Ελλάδα ένα κομμουνιστικό καθεστώς σοβιετικού τύπου. Την 1 Δεκεμβρίου του 1944 οι υπουργοί του ΕΑΜ παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση, διότι αποφασίστηκε η παράδοση της Εθνικής Πολιτοφυλακής του ΕΛΑΣ στα Τάγματα Εθνοφυλακής. Το ΕΑΜ για δηλώσει την αμέριστη συμπαράστασή του στους υπουργούς ανακοίνωσε πως θα διοργανώσει συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στην Πλατεία Συντάγματος στις 3 Δεκεμβρίου⁵. Η κυβέρνηση δεν έδωσε τη συγκατάθεση της για την πραγματοποίηση του συλλαλητηρίου, κάτι το οποίο δεν εισακούστηκε.

Ήταν φανερό πως μια σφοδρή σύγκρουση ήταν προ των πυλών. Την ημέρα του συλλαλητηρίου οι διαδηλωτές δέχθηκαν πυρά από την πλευρά των δυνάμεων ασφαλείας, με αποτέλεσμα άλλοι να τραυματιστούν και άλλοι να σκοτωθούν. Την επόμενη μέρα και μετά τις κηδείες των θυμάτων το ΕΑΜ διοργάνωσε νέα διαδήλωση στην οποία πάλι οι διαδηλωτές δέχτηκαν καταιγισμό πυρών που προκάλεσαν νέους θανάτους. Εκείνο το βράδυ ο πρωθυπουργός Γεώργιος Παπανδρέου υπέβαλλε την παραίτηση του αλλά ύστερά από τις πιέσεις των Άγγλων παρέμεινε στη θέση του⁶.

Στη σύγκρουση που ακολούθησε αρχικά φάνηκε να κυριαρχεί ο ΕΛΑΣ έναντι των Βρετανών και των Ελλήνων αντιπάλων του, καθώς είχε υπό τον έλεγχο του σχεδόν ολόκληρη την πρωτεύουσα εκτός από το κέντρο της. Ο Τσώρτσιλ, όμως, δεν ήταν διατεθειμένος να χάσει από τη σφαίρα επιρροής της Αγγλίας την Ελλάδα και για το λόγο αυτό τηλεγραφεί στον Σκόμπι. Στο τηλεγράφημα του αναφέρει⁷: *«μη διστάσεις να ενεργήσεις σαν να ήσουν σε μια κατακτημένη πόλη όπου γίνεται μια τοπική εξέγερση»*.

Οι μάχες που δόθηκαν τον Δεκέμβριο του 1944 μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων δυνάμεων ήταν ιδιαίτερα σκληρές. Ο ΕΛΑΣ δεν κατάφερε να ελέγξει απόλυτα το κέντρο της Αθήνας και σε συνδυασμό με την έλευση των βρετανικών

⁴ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 103

⁵ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 104

⁶ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 104

⁷ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 104

ενισχύσεων το αποτέλεσμα της σύρραξης ήταν εύκολα προβλέψιμο. Ακόμη, ζητήθηκε από τον βασιλιά Γεώργιο να ορίσει ως αντιβασιλέα τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Ο Γεώργιος δεν δέχτηκε αυτή την πρόταση. Η στρατιωτική όμως κατάσταση έδειχνε πως ο διορισμός αντιβασιλέα ήταν επιτακτική ανάγκη.

Οι βρετανικές δυνάμεις δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν μία στρατιωτική επιχείρηση εκτός Αθηνών⁸. Για το λόγο αυτό ο Τσώρτσιλ αποφάσισε να επισκεφθεί την Αθήνα. Στις 26 – 27 Δεκεμβρίου στη σύσκεψη που έγινε στο Υπουργείο Εξωτερικών, ο Τσώρτσιλ ζήτησε από το βασιλιά Γεώργιο να ορίσει αντιβασιλέα τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Με αυτήν του την κίνηση ο Τσώρτσιλ ήθελε να συσπειρώσει τους παλιούς δημοκρατικούς-βενιζελικούς με τους φιλομοναρχικούς, καθώς οι πρώτοι θα ήταν ικανοποιημένοι με την απουσία του βασιλιά και οι δεύτεροι με την διατήρηση του θεσμού⁹.

Στα πολιτικά θέματα δεν υπήρξε καμία απολύτως συμφωνία. Ο Σιάντος ζήτησε να δοθούν στο ΕΑΜ σχεδόν τα μισά υπουργεία, να απομακρυνθούν οι δωσίλογοι από τον κρατικό μηχανισμό, τη διάλυση της χωροφυλακής και να γίνει δημοψήφισμα για το πολιτειακό το Φεβρουάριο και εκλογές τον Απρίλιο. Οι άλλοι πολιτικοί απέρριψαν αυτούς τους όρους καθώς θεώρησαν πως η αποδοχή τους θα οδηγούσε σε κομμουνιστικοποίηση του κράτους¹⁰. Το ΚΚΕ με την επιμονή του στις θέσεις τους έχασε την ευκαιρία που είχε να έρθει σε ένα συμβιβασμό που θα του έδινε την δυνατότητα να διασώσει τις δυνάμεις του και αποφύγει την συντριπτική ήττα. Εκτίμησε λανθασμένα πως ο ερχομός του Τσώρτσιλ στην Αθήνα ήταν μια κίνηση αδυναμίας και όχι μια αποφασιστική κίνηση για να αντιμετωπίσει την κρίση¹¹.

Στις 30 Δεκεμβρίου ο βασιλιάς Γεώργιος ανήγγειλε τον διορισμό του Δαμασκηνού ως αντιβασιλέα και υποσχέθηκε πως δεν θα επιστρέψει στην Ελλάδα, παρά μονάχα αν το θελήσει ο λαός. Λίγες μέρες αργότερα, στις 3 Ιανουαρίου του 1945, ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Νικόλαος Πλαστήρας, χωρίς τη συμμετοχή στελεχών του ΕΑΜ στην νέα κυβέρνηση. Την ίδια στιγμή οι μάχες συνεχίζονται με τον ΕΛΑΣ πλέον να βρίσκεται σε δύσκολη θέση και να υποχωρεί μπροστά στην πίεση των αγγλικών και κυβερνητικών δυνάμεων καθώς υπερτερούσαν¹². Στις 5 Ιανουαρίου τα μέλη του ΕΛΑΣ

⁸ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 107

⁹ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 107

¹⁰ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 107

¹¹ Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 107 – 108

¹² Β. Κόντης, *ό. π.*, σ. 108

αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Αθήνα. Ύστερα από αυτή την εξέλιξη το ΚΚΕ ζήτησε ανακωχή, η οποία υπογράφηκε στις 11 Ιανουαρίου του 1945. Ένα μήνα αργότερα, στις 12 Φεβρουαρίου του 1945, έληξε και τυπικά η σύγκρουση με την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας¹³. Η ήττα του ΕΑΜ ήταν πολιτική και στρατιωτική.

Αμέσως μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας ξεκίνησε η «εκκαθάριση» της ελληνικής κοινωνίας από τα μέλη του ΕΑΜ. Το κύμα βίας που ξέσπασε ήταν ιδιαίτερα άγριο στην ύπαιθρο, διότι εκεί πρωτοστατούσαν παραστρατιωτικές ομάδες και αποσπάσματα της Εθνοφυλακής¹⁴. Ταυτόχρονα ξεκίνησαν οι συλλήψεις σύμφωνα με τα άρθρα 1 και 3 της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Σύμφωνα με το άρθρο 1¹⁵: «*Εξαιρούνται της άμνηστίας τα συναφή κοινά αδικήματα κατά της ζωής και της περιουσίας τα όποια δὲν ἦσαν ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ πολιτικοῦ ἀδικήματος*». Επίσης, το άρθρο 3 ανέφερε¹⁶: «*Ἐπὶ τῶν μὴ ἀμνηστευομένων κατὰ τὸ ἄρθρον 1 ἀδικημάτων τὸ ἀξιόποιον παραγράφεται ἐὰν δὲν ὑποβληθῇ μὴνυσις ἢ ἀσκηθῇ αὐτεπαγγέλτως δίωξις ἐντὸς ἐξ μηνῶν ἀπὸ τῆς ἰσχύος τοῦ παρόντος, προκειμένου περὶ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς τέως Διοικήσεως Πρωτευούσης πραχθέντων, μέχρι δὲ τέλους τοῦ ἔτους 1945, προκειμένου περὶ τῶν λοιπῶν. Ἐγχειρισθείσης μηνύσεως ἢ ἀσκηθείσης αὐτεπαγγέλτως τῆς ποινικῆς διώξεως ἐντὸς τῶν ἀνωτέρω προθεσμιῶν ἡ παραγραφή τοῦ ἀξιοποίνου διέπεται ὑπὸ τῶν γενικῶν περὶ αὐτῆς διατάξεων τοῦ Ποινικοῦ Νόμου*». Σε αυτό το άρθρο οφείλεται ο διωγμός και η φυλάκιση πολλῶν ατόμων για εγκλήματα τα οποία είχαν γίνει κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανῶν.

Στην πραγματικότητα ξεκίνησε μια εκστρατεία τρομοκράτησης των αντιστασιακῶν, ιδίως των μελῶν του ΕΑΜ. Ἦταν πολλοί εκείνοι που συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν, οι περισσότεροι ἀπὸ τους οποίους ἦταν πολιτικοί κρατούμενοι. Την ἴδια στιγμή οι δωσύλογοι αντιμετώπιζονταν με επιείκεια. Η πρωτοφανής αὐτή κατάσταση προκάλεσε αντιδράσεις τόσο στο εσωτερικό της χώρας ὅσο και στο εξωτερικό. Την ἀδικία αὐτὴν προσπάθησε να διορθώσει ο Θεμιστοκλῆς Σοφούλης εν

¹³ Β. Κόντης, *ὁ. π.*, σ. 108, Π. Βόγλης, «*Ανάμεσα στην ἀρνήση και την αυτοἀρνήση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-50*», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του ἔθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960* (Επιμ. Mark Mazower), Αθήνα 2004, σ. 87 – 104

¹⁴ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, «*Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950, Βία και Προπαγάνδα*», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. 4 (2009), σ. 51

¹⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, στο εξής *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 31, 14.2.1945, Α.Ν. 119

¹⁶ *ΕτΚ*, τχ. Α', αρ. φ. 31, 14.2.1945, Α.Ν. 119

όψει των επικείμενων εκλογών, προχωρώντας στην ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου υπ' αριθμόν 753 Περί αποσυμφορήσεως των φυλακών¹⁷.

Το πολιτικό σκηνικό άλλαξε μετά τις εκλογές του Μαρτίου του 1946 όταν τα ηνία της χώρας ανέλαβε η κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη¹⁸. Εκείνη την περίοδο εμφανίστηκαν οι πρώτοι αντάρτες στα βουνά¹⁹. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα η κυβέρνηση έλαβε μέτρα και ψηφίστηκαν αρκετοί νόμοι κατά της αριστεράς. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει το Γ' Ψήφισμα, το οποίο προέβλεπε τη θανατική ποινή σε όσους συμμετείχαν ή οργάνωναν αντάρτικες ομάδες. Επιπλέον, προέβλεπε τη θανατική ποινή ή την ποινή των ισόβιων δεσμών για άλλα αδικήματα²⁰.

Το 1947 οι συλλήψεις άρχισαν να αυξάνονται. Πολλοί εκτοπίστηκαν σε νησιά, διότι υπήρχαν πληροφορίες για ξέσπασμα «κομμουνιστικής εξέγερσης» στις πόλεις. Για το λόγο αυτό, πολλοί άνθρωποι εξορίστηκαν σε νησιά όπως η Μακρόνησος, ο Αϊ-Στράτης, η Γυάρος. Σταδιακά δημιουργήθηκαν στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ένα από αυτά ήταν και το στρατόπεδο της Μακρονήσου, στο οποίο στάλθηκαν σε πρώτο στάδιο μόνο στρατιώτες. Στη συνέχεια, ακολούθησαν οι πολιτικοί εξόριστοι και οι γυναίκες. Η Μακρόνησος ήταν ένα στρατόπεδο πειθαρχημένης διαβίωσης, ένας τόπος εξορίας όπου χιλιάδες αριστεροί εξορίστηκαν και έζησαν βίαιες καταστάσεις²¹.

¹⁷ *ΕτΚ*, τχ Α' αρ. φ. 311, 21.12.1945, Α.Ν. 753

¹⁸ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950, Βία και Προπαγάνδα», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. 4 (2009), σ. 52

¹⁹ Π. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 2004, σ. 89 – 97

²⁰ *ΕτΚ*, τχ Α' αρ. φ. 197, 18.6.1946, Ψήφισμα Γ'

²¹ Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 153 – 163

Β' Κεφάλαιο

Το στρατόπεδο της Μακρονήσου

2.1. Η Μακρόνησος ως το 1946

Η Μακρόνησος είναι ένα βραχώδες και άγονο νησί το οποίο εκτείνεται παράλληλα με την ανατολική ακτή της Αττικής από την οποία απέχει περίπου 5 χιλιόμετρα. Το σχήμα του νησιού είναι επίμηκες και το έδαφος του χαμηλό με μικρούς λόφους. Διοικητικά υπάγεται στη νήσο Κέα, ουσιαστικά όμως, λόγω της γειννίας και της γεωλογικής συγγένειας, το νησί της Μακρονήσου ανήκει μάλλον στην Λαυρεωτική παρά στις Κυκλάδες²².

Στην αρχαιότητα το νησί ονομαζόταν Ελένη. Το όνομα αυτό οφείλεται στην ωραία Ελένη, η οποία σύμφωνα με την ελληνική μυθολογία επισκέφτηκε το νησί κατά την επιστροφή της από την Τροία. Το σημερινό όνομα του νησιού το συναντάμε για πρώτη φορά στα μέσα του 13^{ου} αιώνα και φαίνεται πως προέρχεται από το σχήμα του νησιού. Τον Μεσαίωνα το νησί αποτέλεσε ορμητήριο των πειρατών όπως η Αίγινα και η Σαλαμίνα. Καθ' όλη τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της η Μακρόνησος χαρακτηρίζεται από έντονη μεταλλουργική δραστηριότητα.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της Μακρονήσου είναι η μετατροπή της σε τόπο απομόνωσης και εξορίας. Το 1912-1913 είχε χρησιμοποιηθεί ως τόπος κράτησης για τους αιχμάλωτους του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Εκεί μεταφέρθηκαν Τούρκοι αιχμάλωτοι προκειμένου να απομονωθούν αλλά και εξαιτίας της τοποθεσίας και της γεωμορφολογίας του νησιού, το οποίο δεν απαιτούσε ισχυρή φύλαξη²³. Το 1948, κατά την κατασκευή του στρατοπέδου, βρέθηκαν αρκετοί τάφοι Τούρκων αιχμαλώτων.

Η εκτόπιση ομάδων ετερότητας συνεχίζεται και στο νησί μεταφέρονται τον Ιούνιο του 1922 πρόσφυγες από τον Πόντο. Στη Μακρόνησο ιδρύθηκε λοιμοκαθαρητήριο από τη φιλανθρωπική οργάνωση «Νοσοκομείο των Αμερικανίδων Κυριών» με σκοπό να εκτοπιστούν εκεί οι πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν «ύποπτοι χολέρας». Οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στο νησί ήταν άθλιες. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1935, αναφέρεται στον Τύπο πως αποφασίστηκε να μεταφέρονται στη

²² Ε. Κακαβογιάννης, «Μακρόνησος», στο: *Αρχαιολογία – Νησιά του Αιγαίου* (Επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος), τ. 1 (2005), σ. 212

²³ Β. Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830-1974*, Αθήνα 1993, σ. 244, Φ. Γελαδόπουλος, *Μακρονήσι*, Αθήνα 1974, σ. 19

Μακρόνησο οι εκτοπισμένοι κομμουνιστές. Ο λόγος της απομόνωσής τους είναι η αποφυγή της μετάδοσης των ιδεών τους στα νησιά του Αιγαίου²⁴.

2.2. Η δημιουργία στρατοπέδου στη Μακρόνησο

Το Μάιο του 1947 άρχισε η λειτουργία του στρατοπέδου της Μακρονήσου, στο οποίο μεταφέρθηκαν οι κομμουνιστές, οι αριστεροί και οι δημοκρατικοί φαντάροι με σκοπό την «εθνική τους αναμόρφωση»²⁵. Με την πρώτη ματιά το στρατόπεδο της Μακρονήσου μοιάζει με τα άλλα στρατόπεδα στα οποία οι στρατιώτες υπηρετούσαν τη θητεία τους²⁶. Οι στρατιώτες στέλνονταν εκεί ως «ύποπτοι» για τις πολιτικές τους αντιλήψεις αλλά και γιατί συμμετείχαν στην εαμική Αντίσταση.

Ήδη από το καλοκαίρι του 1946 είχε ξεκινήσει η διαδικασία διαχωρισμού και οι φαντάροι που δεν ενέπνεαν εμπιστοσύνη συγκεντρώθηκαν σε τρία τάγματα. Οι στρατιώτες του πρώτου τάγματος αρχικά συγκεντρώθηκαν στο Λιόπεσι Αττικής και στη συνέχεια στάλθηκαν στον Άγιο Νικόλαο Κρήτης. Οι άντρες του δεύτερου τάγματος συγκεντρώθηκαν στο Λουτράκι και μεταφέρθηκαν στη Λάρισα, στη Λαμία και τέλος στον Άγιο Νικόλαο. Οι στρατιώτες που αποτέλεσαν το τρίτο τάγμα στην αρχή συνάχθηκαν στη Μίκρα και έπειτα στο Ντουντουλάρ (Διαβατά) κοντά στη Θεσσαλονίκη²⁷. Τα τάγματα αυτά σταδιακά μεταφέρθηκαν στη Μακρόνησο.

Οι πρώτοι στρατιώτες οι οποίοι κατέφθασαν στη Μακρόνησο χωρίστηκαν σε τρία τάγματα σκαπανέων. Το πρώτο τάγμα απαρτιζόταν από άτομα τα οποία δεν είχαν αποκηρύξει τα πολιτικά τους φρονήματα. Το δεύτερο τάγμα από άτομα τα οποία είχαν απαρνηθεί τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και όδευαν προς το να κατακτήσουν τον τίτλο του «αναμορφωμένου πατριώτη». Το τρίτο τάγμα απαρτιζόταν από όσους θεωρούνταν έτοιμοι να ενταχθούν στις κανονικές στρατιωτικές μονάδες²⁸. Ένας σκαπανέας θυμάται²⁹: «Μόλις φτάσαμε στο Β' Τάγμα στις 27-10-47, (παραμονή της επετείου του Όχι) είδαμε μερικούς στρατιώτες που χόρευαν, τραγουδώντας "στη στεριά δεν ζει το ψάρι"'. Φαίνεται πως το τραγούδι αυτό δεν άρεσε στους Αλφαμίτες και τους

²⁴ «Ιστορία έως το 1946», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/istoria-eos-to-1946/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

²⁵ Ε. Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, Αθήνα 1999, σ. 15, ΕΡΤ, Άνθρωποι, «Μακρόνησος», <https://archive.ert.gr/72171/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.21

²⁶ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 54

²⁷ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 54

²⁸ Β. Βαρδινογιάννης - Π. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα. Όταν άνοιξαν οι βαριές αμπάρες και έκλεισαν μέσα τους το μισό έθνος*, Αθήνα 1996, σ. 153, Π. Βόγλης, *ό. π.*, σ. 54

²⁹ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 282 - 283

διέλυσαν με τις πέτρες και τα ρόπαλα. Ύστερα απ' αυτό καταλάβαμε που βρισκόμαστε. Πιο καλά όμως το καταλάβαμε όταν ήρθε η σειρά μας. Μας κάλεσαν στο Α2 και μας ζήτησαν δηλώσεις και επιστολές. Επειδή αρνηθήκαμε, μας άρχισαν στο ξύλο με ρόπαλα, στυλιάρια από κασμάδες, σιδερένιους πασσάλους και άλλα ‘‘αναμορφωτικά’’ εργαλεία.[...]. Όσους παρ' όλ' αυτά δεν υπέγραφαν τους έστελναν στο Α' Τάγμα». Επίσης, το καλοκαίρι του 1947 μεταφέρθηκαν εκεί οι Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών (ΣΦΑ)³⁰.

Αρχικά, από την ημέρα λειτουργίας του στρατοπέδου της Μακρονήσου έως και την άνοιξη του 1949 στέλνονταν εκεί στρατιώτες και αξιωματικοί προκειμένου να επιτευχθεί η εθνική τους «αναμόρφωση». Αυτό όμως σταδιακά άλλαξε. Από την άνοιξη του 1949 και ως το καλοκαίρι του 1950 άρχισαν να συγκεντρώνονται στο νησί πολίτες (ύποπτοι για τα πολιτικά τους φρονήματα), ο αριθμός των οποίων ήταν συνεχώς αυξανόμενος³¹. Το καλοκαίρι του 1947, οι απομονωμένοι στρατιώτες και αξιωματικοί ήταν σχεδόν 10.000, ενώ τον Μάιο του 1948 ο αριθμός των στρατιωτικών κρατουμένων ήταν 15.814. Την ίδια περίοδο βρίσκονταν στο νησί 729 πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι³². Το καλοκαίρι του επόμενου έτους βρίσκονταν στη Μακρόνησο 7.500 στρατιώτες και 20.000 πολίτες, ενώ τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ήταν στο νησί 5.521 στρατιώτες και 11.247 πολιτικοί εξόριστοι³³.

Η ζωή στη Μακρόνησο ήταν δύσκολη για τους ανθρώπους που εξορίστηκαν σε αυτό το άγονο και ακατοίκητο μέρος. Η καθημερινότητά τους περιλάμβανε την τυπική εκπαίδευσή τους, όπως γινόταν και στα υπόλοιπα στρατόπεδα της χώρας, με τη βασική διαφορά της άοπλης θητείας τους αλλά και των βασανιστηρίων που υπέστησαν προκειμένου να «αναμορφωθούν». Στο στρατόπεδο της Μακρονήσου κυριαρχούσε η εξουθενωτική εργασία, η πειθαρχία, τα βασανιστήρια και η αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Στο νησί εκτός από πέτρες δεν υπήρχε τίποτα άλλο. Οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι να κατασκευάσουν τους δρόμους των στρατοπέδων καθώς και όλα τα υπόλοιπα κτήρια όπως γραφεία, θέατρα, εκκλησίες. Οι συνθήκες εργασίας ήταν αντίξοες. Εργάζονταν για πολλές ώρες, με ελάχιστο φαγητό και κάτω από ακατάλληλες καιρικές συνθήκες³⁴.

³⁰ Β. Βαρδινογιάννης – Π. Αρώνης, *ό. π.*, σ. 153, Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 54, Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 15

³¹ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946 – 1949*, Αθήνα 2001, τ. 2, σ. 579

³² Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 55

³³ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 55

³⁴ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 56

2.3. Εγκαταστάσεις - κτίσματα που υπήρχαν στη Μακρόνησο

Τα κτίσματα βρίσκονταν όλα συγκεντρωμένα στη δυτική πλευρά του νησιού προς την πλευρά του Λαυρίου, τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους με έναν κεντρικό δρόμο. Κατασκευάστηκαν διάφορα κτήρια στο νησί ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν και οι καλαίσθητες κατοικίες των στρατιωτικών διοικητών, εκκλησίες, υπαίθρια θέατρα. Τα στρατόπεδα ήταν οργανωμένα ως αυτόνομες ενότητες με διοικητή και επιτελείο αξιωματικών. Κάθε στρατόπεδο περιβαλλόταν από φυλάκια, συρματοπλέγματα και μαντρότοιχους³⁵.

Τα στρατόπεδα από το βορρά προς το νότο ήταν: το Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης Πολιτικών Εξόριστων (1948-1950), το Β΄ Τάγμα Σκαπανέων/ΒΕΤΟ - Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947-1953), το Ειδικό Σχολείο Αναμόρφωσης Ιδιωτών (Β΄ ΕΣΑΙ) (1949-1950), το Στρατόπεδο Αναμόρφωσης Πολιτικών Εξόριστων, το Α΄ Τάγμα Σκαπανέων/ΑΕΤΟ - Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947-1953), Ειδικό Σχολείο Αναμόρφωσης Ιδιωτών (Α΄ΣΑΙ) (1949-1950), το Στρατόπεδο Αναμόρφωσης Πολιτικών Εξόριστων (Στρατόπεδο Γυναικών), το Γ΄ Κέντρο Παρουσιάσεως Αξιωματικών (Γ΄ ΚΠΑ) (1947-1948), το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Μακρονήσου (ΣΝΜ) (1949-1953), το Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων/ΓΕΤΟ – Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (1947-1953) και οι Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών (ΣΦΑ) (1947-1950)³⁶.

2.4. Διοικητική διάρθρωση

Στη Μακρόνησο εγκαταστάθηκαν, μεταξύ άλλων υποστηρικτικών υπηρεσιών, τρία τάγματα σκαπανέων, τα οποία αργότερα ονομάστηκαν σε Ειδικά Τάγματα Οπλιτών. Το Β΄ Τάγμα Σκαπανέων είναι το πρώτο που αποβιβάστηκε στη Μακρόνησο. Αποτέλεσε σταθμό άφιξης για τους νέους οπλίτες μέχρι τη μεταφορά τους σε κάποιο από τα άλλα δύο τάγματα. Στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Β΄ Ε.Τ.Ο.)³⁷. Το Ειδικό Σχολείο Αναμόρφωσης Ιδιωτών (Β΄ ΕΣΑΙ) ήταν

³⁵ «Εγκαταστάσεις-Κτίσματα», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/egkatastaseis-ktismata/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

³⁶ «Εγκαταστάσεις-Κτίσματα», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/egkatastaseis-ktismata/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

³⁷ Α. Φλουντζής, *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Αθήνα 1984, σ. 41 – 79, «Β΄ Τάγμα Σκαπανέων (Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Β΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v%ce%84-tagma-skapaneon-v%ce%84-idiko-tagma-oplilon-v%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

στρατόπεδο πολιτικών κρατουμένων υπό τη διοίκηση του Β΄ Ε.Τ.Ο. Δημιουργήθηκε μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου τον Οκτώβριο του 1949³⁸.

Στο Α΄ Τάγμα Σκαπανέων συγκεντρώθηκαν οι στρατιώτες οι οποίοι αρνήθηκαν να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας αμέσως μετά την έλευση τους στη Μακρόνησο. Το συγκεκριμένο τάγμα ονομάστηκε και «κόκκινο τάγμα» εξαιτίας της επιμονής που είχαν στην άρνηση τους αυτή. Αργότερα, μετονομάστηκε σε Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Α΄ Ε.Τ.Ο.)³⁹. Το Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων υπό τη διοίκηση του Παναγιώτη Σκαλούμπακα ήταν η πιο σκληρή μονάδα της Μακρονήσου. Ονομάστηκε «γαλάζιο τάγμα» και «κολυμβήθρα του Σιλωάμ» εξαιτίας του μεγάλου αριθμού δηλώσεων μετανοίας που υπέγραψαν οι στρατιώτες που υπηρετούσαν σε αυτό. Στην πορεία ονομάστηκε Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Γ΄ Ε.Τ.Ο.)⁴⁰.

Ακόμη, ιδρύθηκαν και λειτούργησαν φορείς όπως το Γ΄ Κέντρο Παρουσίασεως Αξιωματικών, στο οποίο συγκεντρώθηκαν μόνιμοι και έφεδροι αξιωματικοί οι οποίοι θεωρούνταν ύποπτοι⁴¹, το Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης Πολιτικών Εξόριστων το οποίο διοικούσε η χωροφυλακή και εκεί συγκεντρώθηκαν οι «προληπτικώς συλληφθέντες» από τις επιχειρήσεις του στρατού στη βόρεια Πελοπόννησο το 1948⁴². Επιπλέον, ιδρύθηκαν οι Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών στις οποίες κρατούνταν υπόδικοι στρατιώτες και αξιωματικοί για πολιτικά και ποινικά αδικήματα και το Ειδικό Σχολείο Αναμόρφωσης Γυναικών (ΕΣΑΓ), στο οποίο οδηγούνταν γυναίκες εξόριστες και ήταν υπό τη διοίκηση του Α΄ Ε.Τ.Ο.⁴³. Αργότερα, ονομάστηκε Δ΄ Ε.Τ.Ο. Το Γενικό Επιτελείο Στρατού ήταν υπεύθυνο για τα στρατόπεδα, τη διεύθυνση και το προσωπικό.

³⁸ «Β΄ Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών (Β΄ ΕΤΟ – ΕΣΑΙ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v%ce%84-idiko-scholio-anamorfoseos-idioton-v%ce%84-e-t-o-e-s-a-i/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

³⁹ «Α΄ Τάγμα Σκαπανέων (Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Α΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a%ce%84-tagma-skapaneon-a%ce%84-idiko-tagma-opliton-a%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁴⁰ «Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων (Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Γ΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g%ce%84-tagma-skapaneon-g%ce%84-idiko-tagma-opliton-g%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁴¹ «Γ΄ Κέντρο Παρουσίασεως Αξιωματικών», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g%ce%84-kentro-parousiaseos-axiomatikon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁴² «Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/stratopedo-pitharchimenis-diaiviosis/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁴³ «Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/idiko-scholio-anamorfoseos-ginekon-e-s-a-g/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

Γ' Κεφάλαιο

Η βίαιη «αναμόρφωση» των εξόριστων

3.1. «Αναμόρφωση» των στρατιωτών

Το στρατόπεδο της Μακρονήσου ήταν ταυτισμένο με την σωματική και ψυχολογική βία εναντίον των κρατουμένων. Τα βασανιστήρια αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των εξόριστων και στόχευαν στην «αναμόρφωση» τους. Αποσκοπούσαν στην ηθική κατάρρευση των κρατουμένων στρατιωτών και πολιτών, έτσι ώστε να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Υπογράφοντας τη δήλωση αποκήρυσσαν τις πολιτικές τους ιδέες και ασπάζονταν τις ιδέες της εθνικοφροσύνης. Ορισμένοι από αυτούς που υπέγραψαν τη δήλωση, οι αποκαλούμενοι «ανανήψαντες», ανέλαβαν αργότερα την «αναμόρφωση» των συγκρατούμενών τους⁴⁴.

Οι βασανιστές δεν ήταν μόνο «ανανήψαντες». Ήταν και στρατιώτες που υπηρετούσαν σε διάφορες υπηρεσίες της διοίκησης των στρατοπέδων, όπως στην Αστυνομία Μονάδας (Α.Μ.)⁴⁵ και το γραφείο Α2. Κάποια βασανιστήρια πραγματοποιούνταν μπροστά στους υπόλοιπους κρατούμενους έτσι ώστε στη θέα του ανελήπτου ξυλοδαρμού κάποιοι να τρομοκρατηθούν και να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας.

Από το Γ' Τάγμα Σκαπανέων ή αλλιώς «γαλάζιο τάγμα» ξεκίνησε η βίαιη «αναμόρφωση» των στρατιωτών που υπηρετήσαν στη Μακρόνησο. Το συγκεκριμένο τάγμα ήταν υπό τη διοίκηση του λοχαγού Παναγιώτη Σκαλούμπακα και για ένα χρόνο αποτέλεσε χώρο πειραμάτων της «αναμόρφωσης» των 2.500-3.000 στρατιωτών που εντάχθηκαν σε αυτό τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1947⁴⁶. Ορισμένοι στρατιώτες κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων δεν έδειξαν διάθεση μεταστροφής. Για το λόγο αυτό, διαχωρίστηκαν από τους άλλους στρατιώτες και υποβλήθηκαν σε άγρια βασανιστήρια⁴⁷. Μερικά από τα φρικτά βασανιστήρια ήταν η φάλαγγα, το «αεροπλανάκι», οι ξυλοδαρμοί και στη συνέχεια το πέταγμα στη θάλασσα, οι εξουθενωτικές αγγαρείες μεταφοράς πέτρας ή άμμου.

⁴⁴ «Βασανιστήρια», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/vasanistiria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁴⁵ Ειδικό τμήμα υπεύθυνο για την εσωτερική ασφάλεια των μονάδων. Στην περίπτωση της Μακρονήσου η μονάδα αυτή άσκησε βία εναντίον των κρατουμένων.

⁴⁶ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 263

⁴⁷ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 56

Η «αναμόρφωση» ολοκληρωνόταν με την αποκαλούμενη ώρα της «Ηθικής Αγωγής», μία ώρα το πρωί και μία το απόγευμα σε καθημερινή βάση, κατά τη διάρκεια της οποίας οι στρατιώτες που είχαν «μετανοήσει» διάβαζαν επιστολές αποκήρυξης του κομμουνισμού και έκαναν ομιλίες με σχετικό περιεχόμενο. Μετά από λίγο καιρό, η διοίκηση του Γ΄ Τάγματος ήταν ικανοποιημένη, διότι το 70% των στρατιωτών είχε υπογράψει δηλώσεις μετανοίας⁴⁸. Με τον καιρό «αναμορφώθηκαν» και τα άλλα δύο τάγματα, όχι όμως χωρίς να προβάλουν αντίσταση.

Βασικό στοιχείο στην «αναμόρφωση» των στρατιωτών αποτέλεσε η προπαγάνδα ή η διαφώτιση όπως την είχαν ονομάσει, η οποία συνδύαζε τον αντικομμουνισμό με τον εθνικισμό. Καθένα από τα τάγματα εξέδιδε τη δική του εφημερίδα, στην οποία οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι να γράφουν εκθιαστικά άρθρα για τα επιτεύγματα στη Μακρόνησο. Ακόμη, οι στρατιώτες ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθούν ομιλίες με θέματα όπως «Η Φυλή μας και η Σλαβική Επίθεση», «Ελλάδα, Προμαχώνας της Ελευθερίας», ή «Το Σφάλμα του Μαρξισμού»⁴⁹.

Οι ομιλητές ήταν κατά κύριο λόγο «ανανήψαντες». Ο λόγος που γινόταν αυτό ήταν, γιατί οι «ανανήψαντες» με αυτό τον τρόπο έδειχναν την ειλικρινή τους μεταμέλεια αλλά ταυτόχρονα είχαν την ευκαιρία «να μελετήσουν θέματα εθνικά και κοινωνικά, να συμπληρώσουν τη μονομερή κομμουνιστική τους μόρφωση και να πεισθούν βαθύτερα ότι η Αστικοδημοκρατική Χριστιανική Κοινωνία προάγει τον άνθρωπο και τον πολιτισμό, ενώ αντιθέτως ο Κομμουνισμός με την εξαφάνιση της ατομικότητας, δημιουργεί άβουλη μάζα, υποχείρια στις εγκληματικές διαθέσεις της Κομμουνιστικής ολιγαρχίας⁵⁰».

Οι στρατιώτες οι οποίοι είχαν αποκηρύξει τις πολιτικές τους ιδέες για να αποδείξουν ότι είχαν μετανοήσει ήταν υποχρεωμένοι να στραφούν εναντίον εκείνων που παρέμεναν αμετανόητοι. Ήταν εκείνοι που αναλάμβαναν την τρομοκρατία και τον βασανισμό τους. Η διοίκηση με αυτό τον τρόπο ήθελε να επιτύχει να διαλυθεί κάθε σχέση ανάμεσα στους στρατιώτες και να δημιουργήσει ένα χάσμα ανάμεσα στους «ανανήψαντες» και σε εκείνους που δήλωναν αμετανόητοι. Ακόμη, η διοίκηση όσους στρατιώτες έκρινε ότι έχουν μεταστραφεί μετά τη Μακρόνησο τους έστειλε να

⁴⁸ Ν. Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966, τ. 1, σ. 176-364, Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 57

⁴⁹ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 57

⁵⁰ Φωτογραφική Έκθεση «Μακρόνησος», Ζάπειον Απρίλιος 1949 [κατάλογος της έκθεσης], Αθήνα 1949, σ. 15, Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 57

υπηρετήσουν σε μάχιμες μονάδες του στρατού και πολέμησαν κατά των ανταρτών⁵¹. Το Νοέμβριο του 1947 στάλθηκαν οι πρώτοι «ανανήψαντες» στρατιώτες από τη Μακρόνησο για να πολεμήσουν εναντίον του Δημοκρατικού Στρατού. Μάλιστα, το 596 Τάγμα, το οποίο απαρτιζόταν μόνο από στρατιώτες από τη Μακρόνησο ξεχώρισε στις μάχες κατά των ανταρτών. Τέλος, σύμφωνα με το Γενικό Επιτελείο Στρατού, από την ημέρα που ιδρύθηκαν τα στρατόπεδα μέχρι και Οκτώβριο του 1949 είχαν «αναμορφωθεί» 25.000 αξιωματικοί και οπλίτες⁵².

3.2. Η «αναμόρφωση» των πολιτικών εξόριστων

Μετά την επιτυχία της διοίκησης σχετικά με την «αναμόρφωση» των στρατιωτών, η κυβέρνηση αποφάσισε τη μεταγωγή πολιτικών εξόριστων στη Μακρόνησο που μέχρι τότε ήταν διασκορπισμένοι σε διάφορα άλλα νησιά. Η μεταχείρισή τους ήταν εξίσου βάνανυση με αυτή των στρατιωτών. Η πρώτη ομάδα πολιτικών εξόριστων έφτασε στη Μακρόνησο το Νοέμβριο του 1948. Από το 1949 και μετά θα ακολουθήσουν χιλιάδες πολίτες οι οποίοι είχαν συλληφθεί προληπτικά μετά από εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του στρατού κατά των ανταρτών.

Ύστερα από την άφιξη των πολιτικών κρατουμένων ιδρύθηκαν νέα στρατόπεδα και υψώθηκαν εκατοντάδες μέτρα συρματοπλεγμάτων. Την άνοιξη του 1949, η αλλαγή ονομασίας των Ταγμάτων Σκαπανέων σε Ειδικά Τάγματα Οπλιτών (ΕΤΟ), σηματοδότησε τη νέα φάση των στρατοπέδων της Μακρονήσου. Δημιουργήθηκαν δύο στρατόπεδα για πολίτες, τα Ειδικά Σχολεία Αναμορφώσεως Ιδιωτών (ΕΣΑΙ), τα οποία ήταν υπό τη διοίκηση του Α΄ και του Β΄ Ειδικού Τάγματος Οπλιτών αντίστοιχα. Στο Α΄ ΕΣΑΙ είχαν συγκεντρωθεί κυρίως προληπτικώς συλληφθέντες αλλά και πολιτικοί εξόριστοι, ενώ στο Β΄ ΕΣΑΙ μόνο πολιτικοί εξόριστοι⁵³.

Οι πολίτες στα στρατόπεδα ζούσαν όπως και οι στρατιώτες. Έμεναν σε μεγάλες σκηνές των σαράντα ατόμων, είχαν χωριστεί σε λόγους στους οποίους επικεφαλής ήταν «ανανήψαντες» στρατιώτες και αξιωματικοί, ενώ το ΕΣΑΙ είχε τη δική του διοίκηση. Η καθημερινότητά τους ήταν σκληρή καθώς υποχρεώθηκαν να εργαστούν στην καθαριότητα των καταυλισμών και να μεταφέρουν πέτρες για την

⁵¹ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 58

⁵² Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 58

⁵³ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 59

κατασκευή κτιριακών εγκαταστάσεων και τεχνικών έργων. Οι εργασίες αυτές γίνονταν ακόμη πιο δύσκολες εξαιτίας του λιγοστού νερού και φαγητού που τους παρείχαν.

Οι πολιτικοί εξόριστοι βίωσαν την ίδια βάρβαρη μεταχείριση που είχαν υποστεί και οι στρατιώτες πριν από αυτούς. Ακολουθεί η μαρτυρία ενός πολιτικού εξόριστου στην οποία γίνεται αναφορά στη μεταγωγή του στο Α΄ ΕΤΟ-ΕΣΑΙ περιγράφοντας όλα όσα βίωσε⁵⁴: *«Την τελευταία αποστολή όπου ήμουνα κι εγώ, μας άφησαν ως το απομεσήμερο για να μας σπάσουνε μ' όλα τα βάρβαρα μέσα: ουρλιαχτά, προπηλακισμούς, ζύλο, μεγάφωνα με απειλές, συνθήματα αντικομμουνιστικά, εμβατήρια. Χρησιμοποίησαν ακόμα και ντου από πρώην συντρόφους μας που 'χανε σπάσει πριν μέρες ή και παρακάλια από άτομα και ομάδες της ίδιας της αποστολής μας, ήδη "σπασμένους" που τους εξανάγκαζαν οι βασανιστές. Την αποστολή μας την αποτελούσαν εξακόσιοι είκοσι. Μείναμε καμιά εξηνταριά και μας συγκέντρωσαν στο κέντρο της "αρένας" (της πλατείας). Το τι γινότανε και το τι ακούγαμε δεν περιγράφεται. Στόχος τους ήταν να φτάσουμε όσο το δυνατό λιγότεροι στη χαράδρα, στο πίσω μέρος του στρατοπέδου, όπου ήταν η απομόνωση με τα τελικά θανατηφόρα βασανιστήρια. [...] Τελικά, καμιά σαρανταριά μας οδήγησαν στη χαράδρα οι αλφαμίτες βασανιστές, με προπηλακισμούς, βουρδουλιές, βρισιές, κλωτσιές, με επικεφαλής τον υπολοχαγό Καστρίτη, διοικητή του λόχου φρουράς της ΕΣΑ, και τον μετέπειτα χουντικό δικτάτορα Ιωαννίδη. Στη χαράδρα, με ζύλα, ρόπαλα, βουρδουλιές, κλωτσιές, γροθιές, ακατανόμαστες βρισιές, αδιαφορώντας για τις όποιες συνέπειες μπορεί να είχαν όλα αυτά για τη σωματική μας ακεραιότητα, μας πήγαν ως το ηλιοβασίλεμα. Από την τελευταία αποστολή αντέξαμε είκοσι. Η μεγαλύτερη αναλογία απ' όλες τις αποστολές».*

Την ίδια υποδοχή είχαν και όσοι πολίτες μεταφέρθηκαν στο Β΄ ΕΤΟ-ΕΣΑΙ. Ένας κρατούμενος σε επιστολή του προς την εφημερίδα Μάχη περιγράφει αυτά που έζησε⁵⁵: *«Αγαπητή "Μάχη", Το ΒΕΤΟ (Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών) δέχθηκε περίπου 7.000 πολιτικούς εξόριστους για αναμόρφωση. Η είσοδος των εξόριστων έγινε σε ομάδες από 500-600 τη φορά. Αμέσως άρχιζε η διαδικασία με μια ομιλία του ανθυπολοχαγού Ξηρουχάκη ή του υπολοχαγού Ράντου. Οι ομιλίες αυτές περιέχουν όλα τα στοιχεία βίας και απειλής που προβλέπει ο Ποινικός Νόμος. Μας δηλώνεται ότι το Τάγμα είναι αποφασισμένο να μας τσακίσει, αν δεν υπογράψουμε δήλωση μετανοίας. Μας απειλούν με φυσική εξόντωση. [...] Καθώς έπεφτε η νύχτα μας οδήγησαν σ' ένα έρημο μέρος πίσω*

⁵⁴ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 60, Β. Λασκαρίδης, *Από τον Δεκέμβρη στον Εμφύλιο και 134 μήνες εξορία*, Αθήνα 2006, σ. 66-68

⁵⁵ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 76

από τις σκηνές του 8^{ου} λόχου. Στην αρχή γίνεται το ‘ψώνισμα’. Οι στρατιώτες του Τάγματος που παίρνουν βαθμούς για τον αποχρωματισμό τους, σκορπίζονται ανάμεσα στους εξόριστους και προσπαθούν να βρουν τους πατριώτες τους, τους γνωστούς τους ή τους πιο γέρους που δείχνουν ότι θα έχουν λιγότερη αντίσταση. Περιγράφουν σ’ αυτούς με τα πιο ζωνηρά χρώματα τα βασανιστήρια που θα τραβήξουν, το αλύπητο ζύλο, το σπάσιμο ποδιών και χεριών, πως πολλοί τρελάθηκαν από τα βασανιστήρια και εξορκίζουν να υπογράψουν τη δήλωση. Κάποτε μάλιστα παίρνουν από το χέρι τον διστάζοντα».

Η βίαιη συμπεριφορά απέναντι στους πολιτικούς εξόριστους αλλά και σε όσους βρέθηκαν στη Μακρόνησο είχε ως πρωταρχικό στόχο την «αναμόρφωση» τους, δηλαδή την πολιτικής τους μεταστροφή. Τελικός στόχος τους ήταν η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας. Ουσιαστικά αυτή ήταν η απόδειξη πως οι κρατούμενοι έχουν αποκηρύξει τον κομμουνισμό.

3.3. Τα βασανιστήρια

Η «αναμόρφωση» των στρατιωτών και των πολιτικών εξόριστων εμπεριείχε πολλά βασανιστήρια και αγγαρείες. Οι τρόποι βασανισμού ήταν πολλοί και έρχονταν σε άμεση συσχέτιση με την ιδιοσυγκρασία του βασανιστή αλλά και με τις αντοχές των κρατουμένων. Κάποιες φορές τους χτυπούσαν με καδρόνια, λοστούς, μαστίγια, συρματοσχόινα, τους έσερναν στο έδαφος, τους κλωτσούσαν στο κεφάλι, στα πόδια μέχρι να εξαντληθούν οι βασανιστές ή να λιποθυμήσουν οι κρατούμενοι⁵⁶.

Τα βασανιστήρια είχαν ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των εξόριστων και πολλές φορές συνοδεύονταν από ξυλοδαρμό και εξευτελισμό. Άλλες φορές τους υπέβαλλαν σε άσκοπη εργασία, όπως να μεταφέρουν πέτρες από ένα σημείο του στρατοπέδου σε ένα άλλο, έτσι ώστε να εξαντληθούν σωματικά. Τα πιο συνηθισμένα από αυτά ήταν το «αεροπλανάκι», να στηρίζονται δηλαδή στο ένα τους πόδι με τα χέρια σε έκταση, η φάλαγγα, η οποία περιλάμβανε συνεχή χτυπήματα με λοστούς στα πέλματα των ποδιών, ο «πελαργός», ένα βασανιστήριο που έμοιαζε με το «αεροπλανάκι» καθώς και σ’ αυτό έπρεπε να στέκονται στο ένα τους πόδι για πολλές ώρες. Ακόμη, τους γκρέμιζαν τις σκηνές ενώ κάποιους από τους κρατούμενους τους έριχναν με τα ρούχα στη θάλασσα και δεν τους άφηναν να ανέβουν στην επιφάνεια⁵⁷.

⁵⁶ «Βασανιστήρια», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/vasanistiria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁵⁷ «Βασανιστήρια», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/vasanistiria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

Αρκετές είναι οι μαρτυρίες των κρατουμένων για τα βασανιστήρια που υπέστησαν όσο καιρό παρέμειναν στη Μακρόνησο. Συγκεκριμένα, ένα από τα χειρότερα βασανιστήρια ήταν αυτό με το σακί και τη γάτα, το οποίο το περιγράφει στο βιβλίο του ο Βαρδής Βαρδινογιάννης⁵⁸: *«Μια βραδιά μας έβαλαν ολόγυμνους σ' ένα σακί με μια πελώρια γάτα! Μας πέταζαν σε βαθιά νερά δεμένους μ' ένα σχοινί. Όσο βουτούσαμε στο νερό η γάτα αφηνιασμένη γαντζωνότανε μ' όλα της τα νύχια πάνω μου για να σωθεί. Μόλις μας τραβούσαν απάνω προσπαθούσε να χυμίζει στο πρόσωπο γιατί νόμιζε πως είμαι εγώ ο εχθρός της. Αυτό συνεχίστηκε κάμποσες φορές... Όταν μ' έβγαλαν από το σακί κομματιασμένο και μισότρελο ήμουνα έτοιμος να υπογράψω το χαρτί της ατίμωσης που μου 'φεραν...».*

3.3.1. Ψυχολογική βία και απομόνωση

Οι βασανιστές για να αποσπάσουν τη δήλωση μετανοίας εκτός από σωματική βία χρησιμοποίησαν και ψυχολογική βία εναντίον των κρατουμένων. Η επιλογή της Μακρονήσου ως τόπος εξορίας, ενός νησιού απολύτως απομονωμένου, το οποίο ήταν ακατοίκητο, προκάλεσε το φόβο και τη μεταστροφή πολλών εξόριστων. Η χρήση βίας και η συνεχής απειλή για περαιτέρω ένταση της, αυτόματα δημιούργησε ένα διαρκές άγχος το οποίο λειτούργησε ως τροχοπέδη απέναντι στην όποια αντοχή και ελπίδα⁵⁹.

Η ψυχολογική βία είχε ως στόχο τον εκφοβισμό των κρατουμένων και τη γρήγορη ψυχική τους κατάρρευση. Για το λόγο αυτό, οι εξόριστοι δέχονταν συνέχεια απειλές και άλλες μορφές βίας που επηρέαζαν την ψυχολογική τους κατάσταση. Τους απειλούσαν με περίστροφο, σε ορισμένους είχαν απαγορεύσει την αλληλογραφία, τους έβαζαν να παρακολουθήσουν το βασανισμό των άλλων τονίζοντας τους πως θα υποστούν τα ίδια, τους απομόνωναν και δεν είχαν το δικαίωμα να επικοινωνήσουν με κανέναν⁶⁰. Η μοναδική σωτηρία τους ήταν η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας.

Στη Μακρόνησο στην απομόνωση οδηγούνταν όσοι κρατούμενοι αρνούσαν να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Ο χώρος της απομόνωσης βρισκόταν έξω από το χώρο των στρατοπέδων. Ήταν ένας περιορισμένος χώρος περιφραγμένος με αγκαθωτό σύρμα για αυτό και οι κρατούμενοι τον αποκαλούσαν «σύρμα». Εκεί στέλνονταν μικρές ομάδες εξόριστων σε σκηνές υπό την επιτήρηση σκοπών και ανδρών της Αστυνομίας Μονάδας. Οι κρατούμενοι που βρίσκονταν στην απομόνωση

⁵⁸ Β. Βαρδινογιάννης, Σ.Φ.Α. *Μακρόνησος. Οχτώβρης 1948 – Μάης 1949*, Αθήνα 1982, σ. 32

⁵⁹ «Ψυχολογική βία», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/psychologiki-via/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁶⁰ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 317

την ημέρα υποβάλλονταν σε εξουθενωτικές εργασίες ενώ το απόγευμα και το βράδυ ήταν υποχρεωμένοι να παραμένουν στις σκηνές τους χωρίς φως. Το πόσιμο νερό ήταν ελάχιστο και οι επιθέσεις που δέχονταν ήταν συνεχείς. Το 1949 μεταφέρθηκαν στο «σύρμα» και οι πολιτικοί εξόριστοι που δεν είχαν υπογράψει τη δήλωση. Η καθημερινότητά τους δεν διέφερε πολύ από αυτή των στρατιωτών παρά το γεγονός ότι ήταν πολίτες και μεγαλύτερης ηλικίας⁶¹.

3.4. Δήλωση μετανοίας

Το στρατόπεδο της Μακρονήσου δημιουργήθηκε για να αλλάξει την ιδεολογία των κρατουμένων, να αποκηρύξουν δηλαδή τον κομμουνισμό μέσω της «αναμόρφωσης» που θα λάμβαναν εκεί⁶². Ήθελαν όταν οι εξόριστοι επιστρέψουν στα χωριά τους ή στις πόλεις τους να μην υπάρχει καμία πιθανότητα να ενταχθούν ξανά στην αριστερά. Για το λόγο αυτό έπρεπε οι κρατούμενοι να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Υπογράφοντας αυτό το χαρτί δήλωναν πως αποκήρυσσαν τον κομμουνισμό και την προηγούμενη ένταξη τους στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας.

Η δήλωση μετανοίας ήταν μια αρκετά τυποποιημένη δήλωση στην οποία εκείνος που υπέγραφε δήλωνε πως αποκηρύσσει τον κομμουνισμό και ότι αποπλανήθηκε από τα συνθήματα του ΚΚΕ στην Κατοχή και προσχώρησε σε αυτό. Στη συνέχεια, αυτή η δήλωση δημοσιευόταν στις τοπικές εφημερίδες και ο ιερέας της ενορίας τη διάβαζε στους πιστούς μετά τη λειτουργία⁶³. Ενδεικτικά οι κρατούμενοι καλούνταν να υπογράψουν την παρακάτω δήλωση⁶⁴: *«Ο κάτωθι υπογεγραμμένος... κλάσεως... εκ... και διαμένων εις... δηλώ υπευθύνως και εν γνώσει των συνεπειών του νόμου περί ψευδούς δηλώσεως και χωρίς να ασκηθεί βία τα κάτωθι: Ουδέποτε υπήρξα κομμουνιστής και ουδεμίαν σχέσιν έχω με το συνωμοτικόν ΚΚΕ. Προσεχώρησα εις το ΕΑΜ με σκοπόν να απελευθερώσω την πατρίδα μου από τους κατακτητάς... Μετ' ολίγον καιρόν αντελήφθην ότι όπισθεν του ΕΑΜ ήτο το ΚΚΕ, το οποίο ήτο η πηγή πάσης ενεργείας και πράξεως του ΕΑΜ. Επειδή είμαι γνήσιο Ελληνόπουλο καταδικάζω και*

⁶¹ «Απομόνωση», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/apomonosi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

⁶² Στη Μακρόνησο δεν ήταν όλοι οι κρατούμενοι κομμουνιστές. Παρ' όλα αυτά πολλοί κρατούμενοι κλήθηκαν να αποκηρύξουν την κομμουνιστική ιδεολογία ενώ ήταν σοσιαλιστές ή είχαν κάποια άλλη ιδεολογία, Π. Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον Εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 2004, σ. 160

⁶³ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950, Βία και Προπαγάνδα», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. 4 (2009), σ. 60

⁶⁴ Ε. Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλενκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, Αθήνα 1999, σ. 20 – 21, Κ. Κορωνιός, *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, Αθήνα 2001, σ. 27 – 28

αποκηρύσσω μετά βδελυγμίας όλας τας αναρχοβουλγαροκομμουνιστικάς οργανώσεις: ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, ΕΑ, αίτινες αποτελούν τα εγκληματικά σλανόβουλα και αντεθνικά συγκροτήματα, σκοπός των οποίων είναι η κατασκόπευσις παντός ό,τι αφορά το κράτος και ιδία τον στρατόν και η υποδούλωσις της φυλής μας εις τους πρωαιωνίους εχθρούς μας Βούλγαρους – Σέρβους και γενικώς Σλαύους, οίτινες πάντοτε ατίμως και υπούλως είτε δια της πανσλανιστικής ιδέας προσπαθούν να αποσπάσουν εδάφη άτινα είναι ποτισμένα με ιδρώτα και αίμα των προγόνων μας. Τίθεμαι πολέμιος των άνω σλαβοδούλων και ανθελληνικών συγκροτημάτων μέχρι της τελικής εξαλείψεώς των. Η παρούσα μου επιθυμώ να δημοσιευθή εις τον τύπον και αναγνωσθή εις την εκκλησίαν της ενορίας μου. Ο Δηλών...».

Το κείμενο της δήλωσης που υπέγραφαν οι εξόριστοι είχε διάφορες μορφές ανά τακτά χρονικά διαστήματα και διαμορφωνόταν ανάλογα με την εποχή, τις εξελίξεις ακόμη και με το τι είχε γίνει λίγο πριν τη δήλωση⁶⁵. Οι δηλώσεις μετανοίας κάποιες φορές ήταν δακτυλογραφημένες και κάποιες άλλες γραφόταν από τους ίδιους τους εξόριστους. Αυτό συνέβαινε συνήθως την ώρα που τους είχαν συλλάβει ώστε να αποφύγουν την εξορία που γνώριζαν ότι θα ακολουθήσει ή αμέσως μετά από σκληρά βασανιστήρια που δεν υπήρχαν πρόχειρες πρότυπες δηλώσεις⁶⁶.

Η διαδικασία υπογραφής της δήλωσης μετανοίας ήταν ιδιαίτερα επώδυνη δοκιμασία, καθώς οι κρατούμενοι καλούνταν να απαρνηθούν τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, κάτι το οποίο αποτελούσε μεγάλο πλήγμα για την αξιοπρέπεια και την προσωπικότητα τους. Επίσης, το Κομμουνιστικό Κόμμα καταδίκασε αυτούς που υπέγραφαν τη δήλωση. Όσοι υπέγραφαν έφεραν τον τίτλο του «δηλωσία», δηλαδή του προδότη του Κόμματος⁶⁷. Η πλειοψηφία των κρατουμένων υπέγραφε τη δήλωση, διότι

⁶⁵ Μ. Γελασάκης, «Σπάνιο ντοκουμέντο με το επίσημο έντυπο της “δήλωσης μετανοίας”, που υπέγραφαν οι αριστεροί. Διαβάστε αναλυτικά τι τους καλούσαν να δηλώσουν για να φύγουν από την εξορία», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/spanio-ntokoymento-me-to-episimo-entypo-tis-quot-dilosis-metanoias-quot-poy-ypegrafan-oi-aristeroi-diavaste-analytika-ti-toys-kaloysan-na-dilosoyn-gia-na-fygoyn-apo-tin-exoria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

⁶⁶ Μ. Γελασάκης, «Σπάνιο ντοκουμέντο με το επίσημο έντυπο της “δήλωσης μετανοίας”, που υπέγραφαν οι αριστεροί. Διαβάστε αναλυτικά τι τους καλούσαν να δηλώσουν για να φύγουν από την εξορία», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/spanio-ntokoymento-me-to-episimo-entypo-tis-quot-dilosis-metanoias-quot-poy-ypegrafan-oi-aristeroi-diavaste-analytika-ti-toys-kaloysan-na-dilosoyn-gia-na-fygoyn-apo-tin-exoria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

⁶⁷ «Δηλώσεις Μετανοίας», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/dilosis-metaniias/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

γνώριζαν πως αν δεν το κάνουν θα ακολουθήσει νέος κύκλος βασανιστηρίων και σύντομα θα οδηγηθούν ξανά στην απομόνωση⁶⁸.

3.5. Ίδρυση του Οργανισμού Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου

Μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου και την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού το 1949, ιδρύθηκε στη Μακρόνησο ο Οργανισμός Αναμορφωτηρίων Μακρονήσου (Ο.Α.Μ.), μολονότι το στρατόπεδο της Μακρονήσου λειτουργούσε από το 1947. Υπαγόταν στο Γενικό Επιτελείο Στρατού αλλά εποπτευόταν ταυτόχρονα από πέντε υπουργεία τα οποία ήταν το υπουργείο Δικαιοσύνης, Στρατιωτικών, Παιδείας, Δημοσίας Τάξεως, Τύπου και Πληροφοριών⁶⁹. Σκοπός του ήταν η «πολιτική αναμόρφωση» των εξόριστων και στο τέλος η υπογραφή της δήλωσης μετανοίας.

Η καθυστέρηση της ίδρυσης του συγκεκριμένου οργανισμού οφείλεται στο γεγονός πως η κυβέρνηση μέχρι τότε είχε παρουσιάσει το στρατόπεδο της Μακρονήσου ως συνηθισμένο. Επιθυμούσε η Μακρόνησος να αποτελέσει μία μόνιμη σωφρονιστική λύση και για στρατιώτες αλλά και για πολίτες. Δηλαδή, υπήρχε η πρόθεση το νησί να μετατραπεί σε έναν τόπο μαζικού εγκλεισμού. Το γεγονός ότι ο στρατός είχε αναλάβει τη διεύθυνση του Ο.Α.Μ. έδειχνε πως η κυβέρνηση θεωρούσε το στρατιωτικοποιημένο μοντέλο εγκλεισμού αποδοτικότερο σε σχέση με τα υπόλοιπα⁷⁰.

Αργότερα, όταν το πολιτικό σκηνικό της χώρας άλλαξε και την εξουσία ανέλαβε ο Πλαστήρας, εξομαλύνθηκε η κατάσταση. Ο Νικόλαος Πλαστήρας είχε υποσχεθεί συμφιλίωση και ειρήνευση. Ο νέος διοικητής του στρατοπέδου της Μακρονήσου, Βρασίδης Παπαγιαννόπουλος, προέβη σε αλλαγές. Τον Ιούνιο του 1950 αφαιρέθηκαν τα συρματοπλέγματα και απαγορεύτηκαν οι ύβρεις με πολιτικό περιεχόμενο. Ακόμη, την ίδια χρονολογία σταμάτησε να λειτουργεί το στρατόπεδο της Μακρονήσου για τους πολίτες. Συνέχισε, όμως, να λειτουργεί ως εκπαιδευτικό κέντρο για στρατιώτες με ύποπτα φρονήματα⁷¹.

⁶⁸ Π. Βόγλης – Στρατής Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 60

⁶⁹ Σ. Μπουρνάζος, «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου” 1947-1950», στα: *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου»*, Αθήνα 2000, σ. 115-145

⁷⁰ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 61

⁷¹ Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 62

Δ' Κεφάλαιο

Γεγονότα που στιγμάτισαν τη Μακρόνησο

4.1. Τα αιματηρά γεγονότα του Α' Τάγματος

Η περιγραφή των γεγονότων από τους Μακρονησιώτες

Στις 15 Φεβρουαρίου του 1948 κυκλοφόρησε από τα γραφεία του τάγματος η πληροφορία ότι πρόκειται περίπου 700 σκαπανείς να μετατεθούν στο Γ' Τάγμα, το οποίο ήταν το χειρότερο από όλα. Παρόμοια μετάθεση δεν είχε γίνει μέχρι εκείνη την ημέρα. Το σύνηθες ήταν από το Γ' Τάγμα να μετατίθενται στο Α', στο οποίο ανήκαν οι «αμετανόητοι». Για το λόγο αυτό η είδηση δεν έγινε πιστευτή. Οι στρατιώτες πίστευαν πως η πληροφορία αυτή ηθελημένα γνωστοποιήθηκε με σκοπό την αντίδραση τους. Θεωρούσαν πως η διοίκηση επιθυμούσε τη δημιουργία κάποιου επεισοδίου, έτσι ώστε να βρει αφορμή να τους επιτεθεί. Οι εξόριστοι δεν αντέδρασαν και η είδηση που κυκλοφορούσε άρχισε να χάνει την αξιοπιστία της⁷².

Όσο ο Φεβρουάριος πλησίαζε προς το τέλος του, τόσο πιο πολύ αυξανόταν η τρομοκρατία. Οι αλφαμίτες αναζητούσαν οποιαδήποτε αφορμή για συλλάβουν και να βασανίσουν τους κρατούμενους. Μάλιστα, λίγες μέρες πριν τα αιματηρά γεγονότα βασάνιζαν έναν κρατούμενο και ανάμεσα στις υπόλοιπες απειλές του είπαν: «*αύριο θα πήξει η χαράδρα στο αίμα!*». Οι σκαπανείς δεν θορυβήθηκαν από αυτήν την απειλή.

Στις 29 Φεβρουαρίου ο Βασιλόπουλος, ο διοικητής του τάγματος, έφυγε για τη Σ.Φ.Α. Εξαιτίας της απουσίας και του υποδιοικητή, χρέη διοικητή ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Μπέσκος, αν και υπερδιοικητής ήταν ο Καρδαράς⁷³. Εκείνο το πρωινό το προσκλητήριο έγινε κανονικά και οι σκαπανείς είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται στο γήπεδο. Μετά την έπαρση της σημαίας κατευθύνθηκαν προς το θέατρο για να ακούσουν τη θρησκευτική ομιλία. Τη στιγμή που ο 7^{ος}, ο 6^{ος}, ο 4^{ος}, και ο 3^{ος} λόχος κατά σειρά είχαν φτάσει στο θέατρο, ο 2^{ος} ήταν καθ' οδόν και ο 1^{ος} έτοιμος για εκκίνηση, ενώ ο 5^{ος} λόχος είχε μείνει πίσω ως λόχος αγγαρείας, οι άντρες της Αστυνομίας Μονάδας οδήγησαν με βίαιο τρόπο προς τη συγκέντρωση φαντάρους, που ήταν ελεύθεροι λόγω ασθένειας⁷⁴.

Οι φαντάρους που είχαν συλληφθεί ήταν δικαιολογημένα απόντες καθώς ήταν άρρωστοι και κάποιοι άλλοι από τους συλληφθέντες οι αποκαλούμενοι «νερουλάδες»

⁷² Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 285

⁷³ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 286

⁷⁴ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 286

ήταν αγγαρεία στα μαγειρεία για τη μεταφορά του νερού. Οδήγησαν τους συλληφθέντες προς το πειθαρχείο χτυπώντας τους με άγριο τρόπο. Η πράξη αυτή εξόργισε τους υπόλοιπους φαντάρους, οι οποίοι άρχισαν να διαμαρτύρονται. Άκουσαν τις φωνές των φαντάρων εκείνοι που είχαν φτάσει στο θέατρο και χωρίς να βλέπουν κατάλαβαν από τις φωνές ότι κάποιους χτυπούσαν και ξεκίνησαν και αυτοί τις αποδοκιμασίες⁷⁵.

Μετά από λίγο οι άντρες της Αστυνομίας Μονάδας σταμάτησαν τους ξυλοδαρμούς. Έπαψαν και οι αποδοκιμασίες και οι λόχοι συνέχισαν την πορεία τους προς το θέατρο. Ξαφνικά, ακούστηκαν πυροβολισμοί από το λόχο ασφαλείας και οι αλφαμίτες που συνόδευαν τους κρατούμενους κατευθύνθηκαν προς τα εκεί. Από το θέατρο ακούστηκαν φωνές⁷⁶: «*Μας σκοτώνουν! Βοήθεια!*». Αμέσως ξεκίνησαν οι πυροβολισμοί προς το πλήθος. Οι στρατιώτες σαστισμένοι προσπάθησαν να αμυνθούν με μοναδικό «όπλο» τη φωνή τους. Ευτυχώς στην περιοχή βρέθηκε ο ταγματάρχης Καραμπέκιος και διέταξε να σταματήσουν οι πυροβολισμοί⁷⁷. Ο τραγικός απολογισμός σύμφωνα με τη δημοσίευση της εφημερίδας «Μάχη» στις 13.7.1950 ήταν πέντε νεκροί και δέκα τραυματίες⁷⁸.

Μετά από αυτό το τραγικό συμβάν ο ταγματάρχης Καραμπέκιος και προσπάθησε να ηρεμήσει τους κρατούμενους. Λίγο αργότερα, επέστρεψε ο Βασιλόπουλος και οι στρατιώτες απευθυνόμενοι σε εκείνον διαμαρτύρονταν για όσα είχαν συμβεί. Ήταν γνωστή η ικανότητα του Βασιλόπουλου στους ελιγμούς και με αυτόν τον τρόπο ηρέμησε τους φαντάρους και τους εγγυήθηκε προσωπικά την ασφάλεια τους και πως θα τιμωρηθούν οι ένοχοι. Οι στρατιώτες που δεν γνώριζαν καλά τον Βασιλόπουλο πίστεψαν στα λόγια του. Παρ' όλα αυτά ο φόβος και η αβεβαιότητα τους είχε κυριεύσει. Πίστευαν πως μετά από όλα αυτά που έγιναν ήταν εκτεθειμένοι και ανά πάσα στιγμή θα μπορούσαν να πέσουν θύματα μιας ξαφνικής επίθεσης⁷⁹.

Την επόμενη ημέρα, 1 Μαρτίου του 1948, επικρατούσε στο στρατόπεδο νεκρική σιγή. Οι φαντάροι ήταν σε κατάσταση τρόμου και προσπαθούσαν να καταλάβουν τι πρόκειται να συμβεί. Ξαφνικά, οι άντρες του Α' Τάγματος είδαν ένα περιπολικό του Πολεμικού Ναυτικού να πλέει κοντά στην ακτή. Στο κατάστρωμα είχαν

⁷⁵ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 286 – 287

⁷⁶ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 287

⁷⁷ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 287, Β. Βαρδινογιάννης, *ό. π.*, σ. 157

⁷⁸ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 288, Ο Β. Βαρδινογιάννης κάνει λόγο για πέντε νεκρούς και δεκατέσσερις τραυματίες

⁷⁹ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 288 – 290

παραταχθεί ένοπλοι και δίπλα στα κανόνια του οι πυροβολητές. Λίγα λεπτά αργότερα ακούστηκε από τον τηλεβόα⁸⁰: «Στρατιώται, σας μιλεί ο συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης! Συλλάβατε και απομονώσατε τους δολοφόνους που δημιούργησαν τα χθεσινά γεγονότα! Αποδοκιμάσατε τους αρχηγούς σας και συγκεντρωθείτε εις τον 7^{ον} λόχον!». Ο Μπαϊρακτάρης επανέλαβε αυτό το μήνυμα μερικές φορές ακόμη και συνέχισε λέγοντας⁸¹: «Σας δίνω 5 λεπτά προθεσμία ν' αποχωριστείτε από τους κομμουνιστάς...».

Την ίδια στιγμή, 250 περίπου ένοπλοι και ροπαλοφόροι από το Γ' Τάγμα κύκλωσαν τους στρατιώτες του Α' Τάγματος από αριστερά με επικεφαλής τους Μπαρούχο και Σφακιανό⁸². Στο κέντρο ήταν ο λόχος Ασφαλείας του Α' Τάγματος και δεξιά η Αστυνομία Μονάδας. Τέσσερα πολυβόλα ήταν στημένα έτοιμα να πυροβολήσουν. Δεν υπήρχε κανένας τρόπος διαφυγής για τους στρατιώτες. Πίστευαν, όμως, πως η παρουσία του Μπαϊρακτάρη θα αποτελούσε εμπόδιο και δεν θα τους χτυπούσαν πάλι. Συνέβη όμως ακριβώς το αντίθετο. Η εντολή για επίθεση ξεκίνησε μετά από διαταγή του Μπαϊρακτάρη⁸³.

Η επίθεση προς τους σκαπανείς άρχισε πρώτα με τα ρόπαλα και μετά με τα όπλα. Έριχναν με τα αυτόματα και με τα ατομικά όπλα στους άοπλους στρατιώτες. Κάποιοι για να σωθούν έτρεξαν προς τη θάλασσα. Υπήρξε μεγάλη σύγχυση και μερικοί επηρεασμένοι από τα όσα συνέβαιναν δεν διέκριναν την ακτή από τη θάλασσα και περίπου 2.000 σκαπανείς κατέληξαν στο νερό⁸⁴. Ούτε εκεί όμως κατάφεραν να ξεφύγουν από τα πυρά. Το περιπολικό του πολεμικού ναυτικού πυροβολούσε εναντίον τους. Ξεκίνησαν να ψέλνουν το Εθνικό Ύμνο αλλά ούτε αυτό ήταν αρκετό για να πάψουν οι πυροβολισμοί⁸⁵. Όταν η επίθεση έλαβε τέλος άρχισαν τα βασανιστήρια και οι εξευτελισμοί. Τα θύματα της δεύτερης ημέρας σύμφωνα με την επίσημη ανακοίνωση ήταν έντεκα νεκροί και πενήντα τέσσερις τραυματίες⁸⁶.

Η εκδοχή των αρχών – οι δημοσιεύσεις στις εφημερίδες

Το υπουργείο Στρατιωτικών είχε άλλη άποψη για τα αιματηρά γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Μακρόνησο στις 29 Φεβρουαρίου του 1948. Η ανακοίνωση που

⁸⁰ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 290 – 291

⁸¹ Ν. Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1982, τ. 2, σ. 34

⁸² Β. Βαρδινογιάννης, *ό. π.*, σ. 158, Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 291

⁸³ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 291

⁸⁴ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 292

⁸⁵ Γ. Γιαννόπουλος, *Μακρόνησος, Μαρτυρίες ενός φοιτητή 1947 – 1950*, Αθήνα 2001, σ. 77

⁸⁶ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 292

έστειλε στις εφημερίδες ήταν η παρακάτω⁸⁷: «Την 29 Φεβρουαρίου άνδρες του στρατοπέδου εις το οποίον υπηρετούν οι επικίνδυνοι κομμουνισταί κατά την διάρκειαν θρησκευτικής τελετής επετέθησαν κατά της φρουράς του στρατοπέδου προς αφοπλισμόν της. Η τελευταία αμυνομένη έκαμε χρήσιν των όπλων και η τάξις αποκατεστάθη. Αι απώλειαι των στασιαστών είναι 17 νεκροί και 61 τραυματία. Εκ των ημετέρων 4 τραυματισθέντες διά λιθοβολισμού. Οι τραυματία μεταφέρονται εις στρατιωτικόν νοσοκομείον».

Μία μέρα αργότερα, στις 3.3.1948 η εφημερίδα Ελευθερία σε δημοσίευσμά της με τίτλο «ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΔΙΑ ΤΑ ΔΙΑΔΡΑΜΑΤΙΣΘΕΝΤΑ ΕΙΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΝ ΓΕΓΟΝΟΤΑ» έκανε εκτενέστερη αναφορά σε όσα συνέβησαν⁸⁸: «Εξ αρμοδίας πηγής ανεκοινώθησαν χθες τα εξής διά την στάσιν εις Μακρόνησον. Αργά χθες την εσπέραν επέστρεψεν εκ Μακρονήσου ο συν/χης του Γεν. Επιτελείου Στρατού κ. Μπαϊρακτάρης, όστις είχε μεταβή εκεί από της παρελθούσης Κυριακής, ευθύς μόλις εγνώσθη η πρώτη στασιαστική εκδήλωσις των κομμουνιστών του Α' Τάγματος Μακρονήσου. Ο κ. Μπαϊρακτάρης παρουσιασθείς αμέσως εις τον υπουργόν των Στρατιωτικών ανέφερεν εις αυτόν τα γεγονότα εκθέσας εν λεπτομερεία τα της στάσεως της Κυριακής και τα της επακολουθησάσης ταύτης στάσεως της Δευτέρας. Συμφώνως προς την αναφοράν του κ. Μπαϊρακτάρη, εις το Α' τάγμα Σκαπανέων εν Μακρονήσω είχαν συγκεντρωθή υπό της υπηρεσίας οι αποδεδειγμένως ακραιφνείς αναρχικοί και εκείνοι διά τους οποίους τα συγκεντρωθέντα επιβαρυντικά στοιχεία παρουσίαζον ως τοιούτους. Το σύνολον των εις το τάγμα τούτο συγκεντρωμένων ανήρχετο εις 4 περίπου χιλιάδας, εκ των οποίων οι 700 περίπου εδήλωσαν μετάνοιαν και επρόκειτο να μεταχθώσιν εις το 3ον τάγμα, ίνα υποστούν την αναγκαίαν εκπαίδευσιν και να ενταχθούν κατόπιν εις τας μαχίμους μονάδας. Η μεταφορά αυτών εις το 3ον Τάγμα επρόκειτο να γίνη το παρελθόν Σάββατον, αλλά οι εναπομείναντες αναρχικοί προσεπάθησαν παντοιοτρόπως να αντιδράσουν εις τούτο».

Το δημοσίευμα της Ελευθερίας συνεχίζει εξιστορώντας τα γεγονότα⁸⁹: «Την πρωίαν της Κυριακής, αφού προηγουμένως εδημιούργησαν μίαν ατμόσφαιραν αντιδράσεως κατά των διαταγών της διοικήσεως και εξήψαν επαναστατικώς τα πνεύματα, εξεδηλώθη επίθεσις προς αφοπλισμόν της αστυνομικής μονάδος του τάγματος, καθ' ην στιγμήν αύτη προσεπάθει να συλλάβη μερικούς οι οποίοι επεζήτουν

⁸⁷ Ελευθερία, αρ. φ. 1070, 2.3.1948, Εμπρός, αρ. φ. 924, 2.3.1948

⁸⁸ Ελευθερία, αρ. φ. 1071, 3.3.1948

⁸⁹ Ελευθερία, αρ. φ. 1071, 3.3.1948

παντοιοτρόπως όπως ματαιώσουν την διαταγή του τάγματος να παρακολουθήσουν οι άνδρες την σχετική ομιλία. Ολοι οι αναρχικοί τότε εκινήθησαν να αποπλίσουν την φρουράν και διά των γνωστών κομμουνιστικών συνθημάτων επεχείρησαν να κακοποιήσουν τον υπολοχαγόν Καρδαράν, προβαίνοντας ταυτοχρόνως εις παντός είδους στασιαστικές πράξεις. Η φρουρά, η οποία ας σημειωθεί αποτελείτο εξ ανδρών του 3ου τάγματος, ήτοι εκ κομμουνιστών οι οποίοι μετενόησαν, προσεπάθησε να αποφύγη την σύγκρουσιν και συνεπύχθη μέχρι των οικημάτων του διοικητηρίου, οπότε ευρεθείσα πλέον προ διαθέσεων των στασιαστών να την αποπλίσουν, ηναγκάσθη να κάμη χρήσιν των όπλων με αποτέλεσμα τον φόνον 5 στασιαστών και τον τραυματισμόν 10. Οι στασιασταί, μη δυνηθέντες να αποπλίσουν την φρουράν, διεσπάρησαν προς στιγμίν, αλλά κατόπιν επανήλθον απειλητικώτεροι, φωνάζοντες κατεβάστε αυτό το κουρέλι, δηλαδή την σημαίαν την οποίαν και εμούντζωναν. Η φρουρά συνεπύχθη τότε περί την σημαίαν και εφώναζεν εις τους στασιαστές να αποσυρθούν, διότι θα επυροβόλει εκ νέου. Προ της απειλής αυτής οι στασιασταί απεσύρθησαν και παραλάβοντες τους νεκρούς ήρχισαν να σκηνοθετούν μιαν πένθιμον ακολουθίαν, αρνούμενοι να παραδώσουν τούτους εις την διοίκησιν του τάγματος. Μερικοί εξ αυτών ανήρτησαν εις τας σκηνάς μελανά υφάσματα εις ένδειξιν πένθους, ενώ άλλοι έκαμνον διάφορους θεατρινισμούς. Η υπόλοιπος ημέρα διέρρευσε, αποκλεισθέντων των στασιαστών, υπό καταφθασασών ετέρων ενισχύσεων εκ των Β' και Γ' ταγμάτων Σκαπανέων.

Την πρωίαν της επομένης εκλήθησαν διά μεγαφώνου οι στασιασταί υπό του σταλέντος επί τόπου συνταγματάρχου πυροβολικού του Γεν. Επιτελείου κ. Μπαϊρακτάρη, ίνα συνέλθωσι και συγκεντρωθώσιν εις ορισθέντα χώρον. Παρά τας επανειλημμένας επί μίαν ώραν προσκλήσεις του ως άνω συνταγματάρχου, οι στασιασταί εξηκολούθουν υβρίζοντες, μη συμμορφούμενοι προς ταύτας, πλην ελαχίστων, οίτινες διαφεύγοντες την προσοχήν και την απειλήν των διευθυνόντων τη στάσιν καθοδηγητών προσέτρεχον προς τον καθορισθέντα χώρον. Η φρουρά πειραθείσα να διευκολύνη την διαρροήν των μετανοούντων εδέχθη επίθεσιν εκ μέρους των στασιαστών διά λίθων, τραυματισθέντων 31 φρουρών. Προ της τοιαύτης καταστάσεως, η φρουρά ηναγκάσθη να κάμη χρήσιν των όπλων, η οποία επέφερε την καταστολήν της στάσεως, συλληφθέντων 155 πρωταιτίων και αποσταλέντων εις το Γ' τάγμα σκαπανέων 700 οπλιτών εκ των μετανοησάντων».

4.2. Τα ανήλικα της Μακρονήσου – η «αναμόρφωσή» τους

Στη Μακρόνησο εκτός από στρατιώτες, πολιτικούς κρατούμενους και γυναίκες εξόριστες, βρέθηκαν και ανήλικα παιδιά. Η «αναμόρφωση» των ανηλίκων

δεν διέφερε από των ενηλίκων. Βασανίστηκαν από χέρια έκφυλων βασανιστών, οι οποίοι όχι μόνο τους υπέβαλλαν σε μαρτύρια αλλά επιχείρησαν ακόμη και να τους βιάσουν⁹⁰. Στις 27.5.1950 η εφημερίδα *Μάχη* δημοσίευσε ένα γράμμα 330 ανηλίκων που περιέγραφαν τα βασανιστήρια και τις συνθήκες κράτησης που επικρατούσαν σε διάφορες φυλακές όπου μεταφέρθηκαν αλλά και στη Μακρόνησο.

Η επιστολή έλεγε⁹¹: *«Αγαπητή ‘Μάχη’, Ζούσαμε ακόμη στις αγκαλιές των μανάδων μας όταν ξέσπασε ο καταραμένος εμφύλιος πόλεμος. Είμαστε ξέγνοιαστα παιδόπουλα που μεγαλώνουμε μέσα στη θαλπωρή του σπιτιού. Με φτώχεια βέβαια τα πιο πολλά από μας, με στερήσεις, με κλάματα, αλλά πάντα με την ελπίδα μέσ’ στην παιδιάστικη καρδιά μας, πως οι κακές μέρες θα περάσουν. Πάντα με τα νεανικά όνειρά μας για μια ζωή χαρούμενη, ειρηνική, σε μια πατρίδα ελεύθερη κι ωραία. Είχαμε περάσει τόσους τρόμους και τόσα βάσανα τα χρόνια της Κατοχής, όταν είμαστε ακόμα σχεδόν μωρά. Είχαμε δει τα γειτονόπουλά μας να σκοτώνονται στο δρόμο από τους Γερμαναράδες, άλλα να πεθαίνουν από την πείνα και τα πόδια μας είχαν γίνει σαν τα καλάμια. Λαχταρήσαμε περισσότερο από τους μεγάλους τη λευτεριά και την ειρήνη. Και χορεύαμε στους δρόμους – όλοι σεις ακούγατε τα χαρούμενα τραγούδια μας και τα ξεφωνητά μας – όταν έφυγαν οι Ούννοι και νομίσαμε πως ήρθε η λευτεριά... Δεν είχαμε τελειώσει το τραγούδι μας όταν άρχισαν νέοι διωγμοί και στις γειτονιές αστυνομικοί και τρομοκράτες έκαναν μπλόκα και φόνους και κυνηγητά, όπως στην Κατοχή. Σκότωσαν τους πατεράδες μας, έστειλαν τ’ αδέρφια μας στη φυλακή, έδειραν τις μανάδες μας ξεμάλλιασαν τις αδερφές μας. Κι όταν πια το κακό παράγινε, άρχισε κι η δική μας περιπέτεια που συνεχίζεται οδυνηρή και απερίγραπτη μέχρι σήμερα»* Μας άρπαζαν από τα σπίτια μας και με ασύστατες και ψεύτικες κατηγορίες μας έστειλαν στα Στρατοδικεία. Ποιοι είν’ αυτοί που τολμούν να μην αποκηρύξουν τους πατεράδες και τις μανάδες τους; Που δεν αρνιούνται και δεν προδίδουν τ’ αδέρφια τους; Θάνατος! Ισόβια! Είκοσι χρόνια!».

Το γράμμα των ανηλίκων συνεχίζει περιγράφοντας όλα όσα έζησαν στις φυλακές. Κάνουν λόγο για άγριους ξυλοδαρμούς, καταναγκαστικά έργα, κακή σίτιση, βωμολοχίες προς το πρόσωπο τους και τρομοκρατία. Ακόμη, περιγράφουν την υποδοχή τους στη Νεκρόνησο, έτσι αποκαλούσαν την Μακρόνησο, γράφοντας⁹²: *«Μας*

⁹⁰ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 233

⁹¹ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 234

⁹² Ε. Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, Αθήνα 1999, σ. 235

υποδέχτηκαν στο λιμάνι αραδιασμένοι στη σειρά, κουμπουροφόροι και ροπαλοφόροι Αλφαμίτες της ΣΦΑ κι έναν – έναν που έβαινε από το καϊκι, τον άρπαζαν και του ρίχνονταν με λύσσα και με μανία. Έναν ανήλικο πέντε απ’ αυτούς τους γενναίους...». Τα βασανιστήρια που υπέστησαν ήταν πολλά και στόχο τους ήταν η απόσπαση της δήλωσης.

Σε άλλο σημείο της επιστολής τους, οι ανήλικοι αναφερόμενοι στις δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στη Μακρόνησο, εξαιτίας των πολλών μαρτυριών, κάνουν λόγο για απόπειρα ομαδικής αυτοκτονίας. Περίπου τριάντα ανήλικοι προχώρησαν στην κατάποση κουταλιών, αναπτήρων και ένας πήρε δηλητήριο⁹³. Μετά από αυτά τα γεγονότα και την ταραχή που είχε προκαλέσει ο «αναμορφωτής» Σούλης⁹⁴, οι νεαροί μεταφέρθηκαν από τη ΣΦΑ στο Γ’ Κέντρο Παρουσιάσεως Αξιωματικών. Στο τέλος του γράμματός τους, απευθυνόμενοι στην εφημερίδα «Μάχη» ζητούν να δημοσιευτεί η επιστολή τους και κλείνουν το γράμμα τους με τα παρακάτω λόγια⁹⁵: «[...] Ποιος Νόμος και ποιο Δίκαιο, επιτρέπει να βασανίζονται ανήλικα παιδιά; Και ποια ηθική επιτρέπει να ονομάζουν τα βασανιστήρια και τους εξευτελισμούς “σωφρονισμό” και “Αναμόρφωση”; Ως τότε εμείς τα άτυχα θύματα της βίας, της τρομοκρατίας και του μίσους θα ξερνούμε εδώ στο στοιχειωμένο από το αίμα τόσων θυμάτων νησί, της μάνας μας το γάλα μαζί με το λιγοστό αίμα που μας απομένει;». Την επιστολή αυτή την υπογράφουν 330 ανήλικοι.

⁹³ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 235

⁹⁴ Ο Σούλης ήταν διοικητής της ΣΦΑ. Κατηγορήθηκε για ασέλγεια σε βάρος ανηλίκων και αντικαταστάθηκε.

⁹⁵ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 236

Ε' Κεφάλαιο

Οι γυναίκες στη Μακρόνησο

5.1. Από το Τρίκερι στη Μακρόνησο

Τον Ιανουάριο του 1950 μεταφέρθηκαν από το Τρίκερι στη Μακρόνησο περίπου 1.200 εξόριστες γυναίκες⁹⁶. Ορισμένες είχαν μαζί και τα μωρά τους⁹⁷. Οδηγήθηκαν σε ξεχωριστό στρατόπεδο, το Ειδικόν Σχολείον Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ), το οποίο τέθηκε στην αρμοδιότητα του Α' ΕΤΟ⁹⁸. Οι συνθήκες εγκλεισμού στη Μακρόνησο ήταν χειρότερες από οποιαδήποτε άλλο στρατόπεδο. Οι γυναίκες που μεταφέρθηκαν εκεί κατάλαβαν από την πρώτη στιγμή τι θα ακολουθούσε. Το πρώτο πράγμα που αντίκρυσαν, φτάνοντας στη Μακρόνησο ήταν τα μεγάλα άσπρα γράμματα στην πλαγιά του βουνού που σχημάτιζαν τις φράσεις «ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΑΥΛΟΣ!» και «ΘΕΛΟΥΜΕ ΟΠΛΑ!».

Καθώς πλησίαζαν στο νησί δεν ήξεραν πως θα τις υποδεχτούν. Είχαν ακούσει πολλά για την υποδοχή στις αποστολές των ανδρών και είχαν τρομάξει. Όταν έπεσε η μπουκαπόρτα του πλοίου τα μάτια τους γέμισαν χακί. Το νησί ήταν γεμάτο από αμέτρητους φαντάρους και αξιωματικούς, οι οποίοι ήταν έτοιμοι για την υποδοχή. Λίγα λεπτά αφότου αποβιβάστηκαν τις υποδέχτηκαν φαντάροι οι οποίοι τραγουδούσαν⁹⁹: «Από κάθε γωνιά σου Ελλάδα μαζεμένοι σ' αυτό το νησί στο μεγάλο σχολείο σου πατρίδα που το λεν ΑΕΤΟ-ΕΣΑΪ...». Η πρώτη τους επαφή με το νησί της Μακρονήσου ήταν αποκαρδιωτική. Συνάντησαν ένα άνυδρο και άγονο νησί, το οποίο ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το Τρίκερι¹⁰⁰.

Στόχος της διοίκησης ήταν να τις κάνουν να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός τους χρησιμοποίησαν όλες τις δυνατές μεθόδους. Η προσπάθεια αυτή εμπεριείχε ψυχολογική και σωματική βία.

⁹⁶ Τ. Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: μαρτυρία και μαρτυρίες γυναικών», στα: *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου»*, Αθήνα 2000, σ. 103 – 114, Κ. Ζωϊτοπούλου – Μαυροκεφαλίδου, *Μαρία Καραγιώργη: το όνειρο δεν έσβησε ποτέ...*, Αθήνα 2014, σ. 130

⁹⁷ Ορισμένες από τις γυναίκες που είχαν συλληφθεί ήταν εγκυμονούσες και γέννησαν στην εξορία.

⁹⁸ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, «Αποβιβαζόμαστε στη Μακρόνησο», στο: *Στρατόπεδα Γυναικών, Χίος-Τρίκερι-Μακρόνησος-Αϊ-Στράτης 1948 - 1954 (Επιμ. Ε. Στεφανίδου - Καρανικόλα)*, Αθήνα 2006, σ. 265, Π. Βόγλης - Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 59

⁹⁹ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 266, Ν. Γαβριηλίδου, *Μακρόνησος, Απόψε χτυπούνε τις γυναίκες, Μαρτυρία*, Αθήνα 2004, σ. 35

¹⁰⁰ Τ. Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: μαρτυρία και μαρτυρίες γυναικών», στα: *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου»*, Αθήνα 2000, σ. 103 – 114

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των δεινών που υπέστησαν οι γυναίκες από τις πρώτες τους ώρες στο νησί αποτελεί η περιγραφή της Αφροδίτης Μαυροειδή – Παντελέσκου η οποία αναφέρει¹⁰¹: «*Βγήκαμε πάνω σ' ένα δρόμο και βαδίζαμε ανάμεσα από τις θλιβερές μάξες των "αναμορφωμένων". Όλοι μας κοίταζαν περίεργα μην τολμώντας να μας μιλήσουν. Ήταν η πρώτη φορά που έβλεπαν γυναίκες πάνω στους ματωμένους δρόμους του Μακρονησιού. Στα τέσσερα τελευταία χρόνια που απλωνόταν η ζωή του μακρονησιώτικου κάτεργου, εδώ δεν έφερναν παρά μονάχα άντρες. Ναύτες, φαντάρους, αξιωματικούς, και τέλος πολίτες, φυλακισμένους και εξόριστους. Κι αυτή εδώ η πορεία μιας ταλαιπωρημένης φάλαγγας γυναικών ήταν, χωρίς άλλο, μια δυσάρεστη, ίσως ακόμα και μια τραγική ποικιλία στη σκληρή ζωή των δεσμοτών της Μακρονήσου. Όλοι τους ήξεραν τι μας περίμενε... Ήμασταν ακόμα σαστισμένες από τις πρώτες μας εντυπώσεις όταν γνωρίσαμε έναν καινούριο εχθρό που δεν μπορούσαμε να υποπτευθούμε νωρίτερα. Σ' όλο το μάκρος του δρόμου, σε κοντινές αποστάσεις, ήταν τοποθετημένα μεγάφωνα που βούιζαν ταυτόχρονα, εκνευριστικά, σκεπάζοντας κάθε άλλο θόρυβο. Τα μεγάφωνα φώναζαν: "Γυναίκες! Δεν αρμόζουν στα δικά σας χέρια οι αλυσίδες του κομμουνισμού!" "Ελληνίδες, γυρίστε κει που η φωτιά του πατρικού σπιτιού καίει!" "Ως πότε θα γυρίζετε στα ξερονήσια! Οι αρχηγοί σας εξοντώθηκαν! Τι περιμένετε;" "Ελληνίδες, ζητήστε τη συγγνώμη της πατρίδος! Είναι μεγαλόκαρδη μητέρα η Ελλάδα και θα σας δώσει τη συγγνώμη της. Ζητήστε την!" Όλο το νησί βούιζε παράξενα, απειλητικά».*

Συνεχίζει την περιγραφή της γράφοντας πως οι γυναίκες βιάζαν προς τις σκηνές τους μέχρι που αντίκρυσαν τους δηλωσίες ιδιώτες του Α' ΕΤΟ. Είχαν πλησιάσει στα σύρματα για να τις δουν. Τις κοιτούσαν με βαθιά πίκρα. Οι ίδιοι είχαν εγκαταλείψει τον εαυτό τους. Ήταν άπλυτοι, αζύριστοι και τα ρούχα τους ήταν βρώμικα και σκισμένα. Έμοιαζαν σαν να είχαν χάσει τη διάθεσή τους για ζωή. Κάποιοι αναγνώρισαν ανάμεσα στις γυναίκες τα συγγενικά τους πρόσωπα και άρχισαν να φωνάζουν τα ονόματά τους. Δεν πρόλαβαν να χαιρετηθούν, διότι ανάμεσα τους μπήκαν οι αλφαμίτες που συνόδευαν τις γυναίκες. Μετά από τις φωνές των αντρών της Αστυνομίας Μονάδας, οι δηλωσίες του Α' ΕΤΟ απομακρύνθηκαν από τα σύρματα και κλείστηκαν στα αντίσκηνα τους¹⁰². Οι γυναίκες συνέχισαν προς στις σκηνές. Όταν έφτασαν στο χώρο που ήταν τοποθετημένες ξεκίνησε η ψυχολογική βία. Τις διέταξαν

¹⁰¹ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 267

¹⁰² Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 267 – 268

να τοποθετήσουν όλα τους τα πράγματα μέσα στις σκηνές. Όταν ολοκληρώθηκε αυτή η ενέργεια έλαβαν εντολή για το ακριβώς αντίθετο. Αυτό γινόταν μέχρι να εξαντληθούν οι δυνάμεις τους. Έτσι βίωσαν οι γυναίκες την πρώτη τους μέρα στη Μακρόνησο.

Ο Παπαγιαννόπουλος, στον οποίον ανατέθηκε η διοίκηση του συγκροτήματος των γυναικών, τους είχε δώσει τρεις μέρες προθεσμία για να υπογράψουν τη δήλωση μετανοίας. Σε ομιλία του προς τις γυναίκες είχε πει πως αν αυτό δεν συμβεί θα είχαν την ίδια μεταχείριση με τους άντρες. Συγκεκριμένα είχε πει¹⁰³: *«Τα ιερά χώματα της Μακρονήσου, που πατάτε σεις αυτή τη στιγμή, τα πάτησαν πριν από σας σαράντα χιλιάδες άνδρες, μέλη και στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος. Τώρα δεν βρίσκονται πια εδώ. Ανένηψαν. Απέβαλον τον παλαιόν αμαρτωλόν εαυτό τους και γύρισαν, καινούριοι άνθρωποι στην αγκαλιά της Πατρίδος. Το ίδιο θα γίνει και με σας. Δεν πιστεύω να είστε τόσο αφελείς, ώστε να πιστεύετε ότι θα γίνει διαφορετικά με σας! Θα ήταν ασυγχώρητη αφέλεια! Θα τον βρείτε και εσείς τον δρόμο σας».*

Στις 29 Ιανουαρίου, πραγματοποιήθηκε στο χώρο του θεάτρου γενικό επισκεπτήριο με «ανανήψαντες» ιδιώτες και φαντάρους από όλα τα συγκροτήματα της Μακρονήσου. Η συνάντηση αυτή είχε ως στόχο να μεταπειστούν οι γυναίκες και να υπογράψουν τη δήλωση¹⁰⁴. Οι άντρες της Μακρονήσου διηγήθηκαν σε εκείνες όλα όσα είχαν υποστεί. Περιέγραψαν με κάθε λεπτομέρεια τα βασανιστήρια τους και τις προέτρεψαν να κάνουν τη δήλωση για να μην πάθουν τα ίδια. Κατά τη διάρκεια του επισκεπτηρίου ακουγόταν από τα μεγάφωνα¹⁰⁵: *«Φαντάροι και ιδιώτες δείξτε στις γυναίκες σας τον τίμιο δρόμο της μετανοίας. Βοηθήστε τες να ανανήψουν. Οδηγείστε τες μόνοι σας στο γραφείο να τακτοποιηθούν. Μη διστάζετε!».* Στη συνέχεια ακούστηκε ένα άλλο μήνυμα, το οποίο απευθυνόταν στις γυναίκες¹⁰⁶: *«Γυναίκες βοηθήστε με τη στάση σας τους άνδρες σας. Αν δεν σας πείσουν να υπογράψετε, θα πει πως δεν ανένηψαν πραγματικά. Βοηθήστε τους και σεις να φύγετε μαζί».*

Προσπαθούσαν να τις επηρεάσουν ψυχολογικά. Θωρούσαν πως χρησιμοποιώντας τα συγγενικά τους πρόσωπα θα τις έκαναν να αλλάξουν γνώμη. Σε ορισμένες περιπτώσεις το κατάφεραν. Μια από αυτές τις περιπτώσεις είναι και η περίπτωση ενός νεαρού κοριτσιού από την Κρήτη. Όταν συναντήθηκε με τον πατέρα

¹⁰³ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 271

¹⁰⁴ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 271, Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 233

¹⁰⁵ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 272

¹⁰⁶ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, ό. π., σ. 272

της στη Μακρόνησο εκείνος της είπε¹⁰⁷: «Παιδί μου, άκουσε να δεις. Εδώ κάναμε έναν αγώνα. Δώσαμε ό,τι είχαμε και δεν είχαμε και χαλάλι που το δώσαμε. Εμείς δεν είμαστε οι αρχηγοί για να μείνουμε. Πρέπει να γυρίσουμε. Εσύ είσαι μικρό παιδί. Δεν μπορούμε εγώ με τη μάνα σου να γυρίσουμε και να σ' αφήσουμε. Σε παρακαλώ. Βοήθησέ με». Μετά από τα λόγια του πατέρα της και τα βασανιστήρια που υπέστη υπέγραψε τελικά τη δήλωση. Υπήρξαν, όμως, κάποιοι άντρες που τις συμβούλευσαν να μην υποκύψουν, διότι πίστευαν ότι η διοίκηση δεν θα φερόταν στις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο που συμπεριφέρθηκε στους άντρες¹⁰⁸.

Στις 30 Ιανουαρίου, πριν λήξει η προθεσμία που τους είχε δώσει η διοίκηση για την υπογραφή της δήλωσης, όλες οι γυναίκες οδηγήθηκαν με βίαιο τρόπο στο χώρο του θεάτρου. Εκεί τις περίμενε ο Παπαγιαννόπουλος με πολλούς αξιωματικούς και αλφαμίτες¹⁰⁹. Τις διέταξαν να καθίσουν κάτω στη γη και να ακούσουν τις ανακοινώσεις. Ο Παπαγιαννόπουλος άρχισε να τις απειλεί πως δεν θα βγουν ζωντανές από το θέατρο αν δεν υπογράψουν τη δήλωση. Στη συνέχεια, απευθύνθηκε στους αλφαμίτες και τους προέτρεψε να δράσουν σύμφωνα με τις διαταγές που είχαν λάβει και να τις εκτελέσουν χωρίς να δείξουν οίκτο.

Λίγο αργότερα, φώναξε τα ονόματα ορισμένων γυναικών, τις οποίες σκόπιμα τις είχαν φέρει μαζί με τις υπόλοιπες γυναίκες για να τις παρακινήσουν. Οι γυναίκες που άκουσαν τα ονόματά τους ήταν αντάρτισσες παραδομένες στο στρατό και σε λίγες μέρες θα έπαιρναν απολυτήριο. Όταν εκείνες σηκώθηκαν και έφυγαν από το συγκεντρωμένο πλήθος καμία άλλη γυναίκα δεν τις ακολούθησε. Αυτό εξόργισε τον Παπαγιαννόπουλο, ο οποίος διέταξε τους αλφαμίτες να πάρουν τα παιδιά από τις μητέρες που αντιστέκονταν και να τα δώσουν στις γυναίκες που έφευγαν. Όσο και αν αντιστάθηκαν δεν κατάφεραν να κρατήσουν τα παιδιά τους¹¹⁰. Τα έβλεπαν να απομακρύνονται στις αγκαλιές άλλων γυναικών.

Όλα αυτά που συνέβησαν στη Μακρόνησο ήταν μόνο η αρχή της «αναμόρφωσης» των γυναικών. Η βία απέναντι στις γυναίκες ήταν έκδηλη σε όλες τις μορφές της. Οι άγριοι ξυλοδαρμοί είχαν σημαδέψει τα σώματά τους και τα

¹⁰⁷ Τ. Βερβενιώτη, «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960* (Επιμ. Mark Mazower), Αθήνα 2004, σ. 125 – 126

¹⁰⁸ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 233, Κάποιοι άντρες συμβούλευσαν τις γυναίκες να μην υπογράψουν τη δήλωση παρά το γεγονός ότι είχαν λάβει εντολή από τη διοίκηση για το ακριβώς αντίθετο.

¹⁰⁹ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 273

¹¹⁰ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 274, Μ. Μαστρολέων – Ζέρβα, *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι*, Αθήνα 1985, σ. 85

βασανιστήρια δεν είχαν τέλος. Τις τραβούσαν από τα μαλλιά, τις έσερναν και τις κλωτσούσαν. Κάποιες άφησαν την τελευταία τους πνοή στη Μακρόνησο. Παρ' όλα αυτά προσπαθούσαν με μοναδικά τους όπλα το τραγούδι και το χαμόγελο να «πολεμήσουν» τη βία.

5.2. Οι εξελίξεις στη Μακρόνησο μετά τις εκλογές του 1950

Στις 5 Μαρτίου του 1950 διεξήχθησαν οι πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές και έγιναν με το σύστημα της απλής αναλογικής. Στις εκλογές ψήφισαν και οι εξόριστοι της Μακρονήσου¹¹¹. Κανένα κόμμα, όμως, δεν συγκέντρωσε απόλυτη πλειοψηφία. Την πρώτη θέση κατέκτησε το Λαϊκό Κόμμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη με ποσοστό 18.8% και 62 έδρες¹¹². Ακολούθησαν το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπό τον Σοφοκλή Βενιζέλο (17,24% και 56 έδρες), η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (Ε.Π.Ε.Κ.) με αρχηγό τον Νικόλαο Πλαστήρα (16,44 και 45 έδρες), το Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου (10,67% και 35 έδρες), η «Δημοκρατική Παράταξη», σχήμα το οποίο υποστηρίχθηκε από το Κ.Κ.Ε. (9,70 και 18 έδρες), η Πολιτική Ανεξάρτητη Παράταξη (8,15% και 16 έδρες), το Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας (5,27% και 7 έδρες), το «Εθνικόν Κόμμα» (3,65% και 7 έδρες), η Π.Α.Ε. (3,62% και 3 έδρες) και το «Νέο Κόμμα» υπό τον Σπύρο Μαρκεζίνη (2,5% και 1 έδρα)¹¹³.

Τα αποτελέσματα ήταν απογοητευτικά για το Λαϊκό Κόμμα, καθώς, αν και συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ποσοστό έναντι των άλλων κομμάτων, δεν κατόρθωσε να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο βασιλιάς έδωσε εντολή στον Σοφοκλή Βενιζέλο για το σχηματισμό κυβέρνησης. Ο Βενιζέλος σε συνεργασία με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο κατόρθωσαν να σχηματίσουν κυβέρνηση, η οποία όμως δεν είχε μεγάλη διάρκεια. Από τα αποτελέσματα των εκλογών φάνηκε η μεγάλη φθορά των δύο παραδοσιακών κομμάτων (Λαϊκό Κόμμα και Κόμμα των Φιλελευθέρων), τα οποία συγκέντρωσαν αθροιστικά το 36% των ψήφων¹¹⁴. Ακόμη, ήταν φανερή η πτώση της

¹¹¹ Μόνο οι εξόριστοι άντρες ψήφισαν, διότι οι γυναίκες δεν είχαν ακόμη το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι.

¹¹² Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα 1949 – 1952*, Αθήνα 1977, τ. 1, σ. 159

¹¹³ Σπ. Λιναρδάτος, *ό. π.*, σ. 159, Η. Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως τη μεταπολίτευση του 1974», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 36 (2015), σ. 171 – 205, Σ. Ριζάς, «Οι εκλογές του 1950 και η ΕΠΕΚ», στην ιστοσελίδα: *Η Καθημερινή*, 27.10.2012, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/471863/oi-ekloges-toy-1950-kai-i-eppek/>, ημερομηνία προσπέλασης: 10.4.2021

¹¹⁴ Η. Νικολακόπουλος, *ό. π.*, σ. 173

δεξιάς και η άνοδος των αριστερών και κεντροαριστερών κομμάτων (Ε.Π.Ε.Κ. και Δημοκρατική Παράταξη).

Εντύπωση προκάλεσαν τα αποτελέσματα της Μακρονήσου στις κάλπες της οποίας κυριάρχησε η Δημοκρατική Παράταξη. Η Αφροδίτη Μαυροειδή – Παντελέσκου γράφει για την ημέρα των εκλογών¹¹⁵: *«Ξημέρωσε η ημέρα της εκλογής. Ο ελληνικός λαός έδωσε την άνιση εκλογική του μάχη και κέρδισε μια περιλαμπρή νίκη. Οι δεσμώτες του Μακρονησιού, αυτοί που υποδέχονταν τους δήμιους μ’ ενθουσιώδεις ζητωκραυγές, αυτοί οι “δύο φορές εθνικόφρονες”, μαύρισαν με πείσμα και φανατισμό τους υποψήφιους της “εθνικοφροσύνης”. Στις κάλπες της Μακρονήσου θριάμβευσε η Δημοκρατική Παράταξη, παρά τη μακρονησιώτικη τρομοκρατία. Ακόμα και στις κάλπες του λόχου ασφαλείας, εκεί όπου ήταν σίγουρη η νίκη του υμνητή της Μακρονήσου Κανελλόπουλου, υπερίσχυσαν τα ψηφοδέλτια της Δημοκρατικής Παράταξης».*

Μετά από την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων οι ελπίδες των εξόριστων αναπτερώθηκαν και η χαρά τους ήταν μεγάλη. Αντίθετα, ο Βασιλόπουλος, δεν μπορούσε να πιστέψει ότι οι κρατούμενοι αντιστάθηκαν στην τρομοκρατία που τους ασκούσε με αυτόν τον τρόπο. Ακόμη, έδιωξε τους αφοσιωμένους άντρες της προσωπικής τους φρουράς λέγοντας τους¹¹⁶: *«Προδοτές! Με πουλήσατε όλοι σας. Σε κανέναν σας πια δεν μπορώ να βασίζομαι. Χαθείτε απ’ τα μάτια μου να μη σας βλέπω!»*. Εξοργισμένος, μπήκε στο καΐκι και έφυγε για την Αθήνα. Οι βασανιστές των κρατουμένων προσπάθησαν να δικαιολογηθούν για τη στάση τους απέναντι τους, λέγοντας πως οι ίδιοι δεν είχαν καμία πρόθεση να τους κάνουν κακό αλλά η διοίκηση τους ανάγκαζε να συμπεριφέρονται με βίαιο τρόπο¹¹⁷.

Όταν, όμως, σχηματίστηκε η κυβέρνηση Βενιζέλου – Κανελλόπουλου επέστρεψε στο νησί ο Βασιλόπουλος φωνάζοντας¹¹⁸: *«Η Μακρόνησος παραμένει Μακρόνησος...»*. Είχε γυρίσει έτοιμος να τιμωρήσει όσους στις εκλογές ψήφισαν Δημοκρατική Παράταξη, τους αποκαλούμενους «δελταπίτες». Ξεκίνησαν πάλι οι ξυλοδαρμοί, τα κουρέματα και τα καψόνια. Παρ’ όλα αυτά οι εξόριστοι είχαν αρχίσει να μην φοβούνται πλέον τους βασανιστές τους. Μετά τις εκλογές κατάλαβαν πως μπορούσαν ακόμη να εμπιστευτούν τον διπλανό τους. Μπορεί η υπέρμετρη βία να τους λύγισε αλλά δεν είχαν αλλάξει.

¹¹⁵ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 297

¹¹⁶ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 297

¹¹⁷ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 297

¹¹⁸ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 298, Ν. Αποστολοπούλου, *Γροθιά στο σκοτάδι*, Αθήνα 1984, σ. 29

5.3. Η επίσκεψη των ξένων δημοσιογράφων στη Μακρόνησο

Συχνά το νησί το επισκέπτονταν ξένοι δημοσιογράφοι για να καταγράψουν τις συνθήκες διαβίωσης των εκτοπισμένων. Τις ημέρες εκείνες η διοίκηση παρουσίαζε μια διαφορετική εικόνα από την πραγματική. Τα κτίρια του διοικητηρίου στολίζονταν, από το ραδιόφωνο ακούγονταν χαρούμενα τραγούδια και οι φαντάροι έπαιζαν «ξέγνοιαστοι» μπάσκετ στο γήπεδο του τάγματος¹¹⁹. Όλα έμοιαζαν να κυλούν ήσυχα και ομαλά. Η ανησυχία της διοίκησης, όμως, ήταν να μην δουν οι δημοσιογράφοι όλους αυτούς τους ανθρώπους τους οποίους είχαν σακατέψει από τα βασανιστήρια. Για το λόγο αυτό, τους έκρυβαν για να μην αποκαλυφθεί το «αναμορφωτικό» έργο της Μακρονήσου.

Στις 13 Μαρτίου του 1950 ξένοι δημοσιογράφοι επισκέφθηκαν το νησί. Μία μέρα πριν την επίσκεψη οι αλφαμίτες μετέφεραν όσους είχαν χάσει τα λογικά τους και όλους τους βαριά τραυματισμένους σε απάτητα φαράγγια του νησιού για να μην μπορούν να ακουστούν οι φωνές τους. Παρόμοια σχέδια είχαν και για τις αμετανόητες γυναίκες του Ε.Σ.Α.Γ., αλλά δεν κατόρθωσαν να τα πραγματοποιήσουν. Είχαν δώσει εντολή να μαζέψουν οι γυναίκες όλα τους τα πράγματα και να κλειστούν στις σκηνές τους, έτσι, ώστε, να δινόταν η εντύπωση πως ο χώρος ήταν άδειος¹²⁰. Οι γυναίκες δεν υπάκουσαν σε αυτή την εντολή και για αυτό η διοίκηση αναγκάστηκε να αλλάξει τα σχέδιά της.

Την ημέρα της επίσκεψης οι αμετανόητες γυναίκες κατόπιν εντολής παρατάχθηκαν έξω από τον καταυλισμό σε μεγάλη απόσταση από τις άλλες γυναίκες. Το αυτοκίνητο που μετέφερε τους ξένους δημοσιογράφους σταμάτησε μπροστά από εκείνους που είχαν κάνει δήλωση. Οι δημοσιογράφοι ήταν Γάλλοι και Γερμανοί, ανάμεσά τους και η απεσταλμένη της γαλλικής εφημερίδας «Φιγκαρό» Ντομινίκ Ωκλαίρ¹²¹. Τους δημοσιογράφους συνόδευσε το επιτελείο του τάγματος, ο Αναγνωστόπουλος και άλλοι ανώτεροι αξιωματικοί.

Οι δημοσιογράφοι μίλησαν με τις άλλες γυναίκες μπροστά στους αξιωματικούς και λίγο αργότερα ανέβηκαν στις σκηνές τους. Οι αμετανόητες γυναίκες περιμέναν με αγωνία να έρθει η σειρά τους. Ήθελαν και εκείνες να μιλήσουν στους δημοσιογράφους, να τους δείξουν τα σημάδια τους από τους ξυλοδαρμούς, να τους

¹¹⁹ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 298

¹²⁰ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 299

¹²¹ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 299

οδηγήσουν στις σκηνές στις οποίες βρίσκονταν οι γυναίκες που είχαν χάσει τα λογικά τους εξαιτίας των βασανιστηρίων που είχαν υποστεί¹²². Οι αξιωματικοί, όμως, δεν άφησαν τους δημοσιογράφους να τις πλησιάσουν. Τους είπαν πως και εκείνες είχαν κάνει δήλωση και πως δεν είχαν να τους πουν κάτι διαφορετικό. Όταν ολοκληρώθηκε η επίσκεψη των δημοσιογράφων κατευθύνθηκαν προς το αυτοκίνητο για να φύγουν.

Η επίσκεψη φαινόταν πως είχε τελειώσει ευνοϊκά μέχρι που συνέβη κάτι αδιανόητο για τα δεδομένα της Μακρόνησου. Κάποιες από τις γυναίκες κατάφεραν να σπάσουν τη σιωπή τους. Φώναζαν στους δημοσιογράφους να σταματήσουν και να ακούσουν αυτά που είχαν να τους πουν. Οι αξιωματικοί και οι αλφαμίτες αιφνιδιάστηκαν από αυτήν τους την κίνηση και προσπάθησαν να τις φιμώσουν βγάζοντας τα όπλα. Η Γαλλίδα δημοσιογράφος Ντομινίκ Ωκλαίρ, ξαφνιασμένη από όλα όσα έβλεπε κατέβηκε από το αυτοκίνητο¹²³. Μια από τις εξόριστες γυναίκες, η Νίτσα Κατσίβα, ήξερε γαλλικά και της είπε¹²⁴: *«Κυρία, προστατεύτε με. Θα με σκοτώσουν! Με απειλούν ότι θα με σκοτώσουν γιατί σας πλησίασα. Ήρθαμε να σας πούμε την αλήθεια για τη Μακρόνησο. Ελάτε μαζί μας να σας μιλήσουμε. Ελάτε να δείτε με τα μάτια σας [...]»*.

Μετά από τα λόγια της εξόριστης γυναίκας η δημοσιογράφος ζήτησε άδεια για να επισκεφτεί τις σκηνές τους. Η διοίκηση δεν μπορούσε να αρνηθεί και αναγκάστηκε να της επιτρέψει την είσοδο. Έπειτα από οδηγίες των γυναικών η Γαλλίδα δημοσιογράφος έφτασε στο αναρρωτήριο. Εκεί συνάντησε γυναίκες βαριά τραυματισμένες και άλλες που είχαν τρελαθεί. Είδε και την Ευαγγελία Σκευοφύλακα, η οποία μετά τον ανελέητο ξυλοδαρμό που υπέστη από τους αλφαμίτες έχασε το μυαλό της και συνέχεια πάθαινε κρίσεις. Όταν η δημοσιογράφος ζήτησε εξηγήσεις για τη γυναίκα που βρισκόταν σε κρίση, οι αξιωματικοί της απάντησαν πως έπασχε από κληρονομική σχιζοφρένεια¹²⁵. Οι υπόλοιπες γυναίκες συνέχισαν να της αποκαλύπτουν όλα όσα είχαν βιώσει και της ζήτησαν να πει όλη την αλήθεια για όσα είδε και άκουσε. Ήταν αισιόδοξες πως μετά από αυτή τη συνάντηση όλοι θα μάθαιναν τι πραγματικά συνέβαινε στη Μακρόνησο.

¹²² Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 299 – 300, Μ. Μαστρολέων – Ζέρβα, *ό. π.*, σ. 95

¹²³ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 300

¹²⁴ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 300

¹²⁵ Α. Μαυροειδή – Παντελέσκου, *ό. π.*, σ. 301

ΣΤ' Κεφάλαιο

Προπαγάνδα εντός και εκτός της Μακρονήσου

6.1. Προπαγάνδα και υμνητές της Μακρονήσου

Η προπαγάνδα ή η διαφώτιση όπως την αποκαλούσαν συνδύαζε τον αντικομμουνισμό με τον εθνικισμό. Βασικός στόχος των εμπνευστών της Μακρονήσου ήταν να «αναμορφωθούν» και να «ανανήψουν» οι στρατιώτες και οι πολίτες που οδηγήθηκαν εκεί εξαιτίας των πολιτικών τους φρονημάτων. Για το λόγο αυτό, ξεκίνησε μια εκστρατεία προπαγάνδας τόσο εντός όσο και εκτός της Μακρονήσου, με στόχο την αποκήρυξη του κομμουνισμού. Έπρεπε οι στρατιώτες και οι πολίτες όταν θα επέστρεφαν στα σπίτια τους να ήταν «υγιείς», έτσι ώστε να εντάσσονταν ξανά στον εθνικό κορμό¹²⁶. Η προπαγάνδα σε συνδυασμό με τη σωματική και ψυχολογική βία οδήγησε πολλούς εξόριστους στην υπογραφή της δήλωσης μετανοίας. Είναι γεγονός ότι η προπαγάνδα αποτέλεσε θεμελιώδες συστατικό για την «επιτυχία» της Μακρονήσου.

Σε πρώτο στάδιο η προπαγάνδα απευθυνόταν στους έγκλειστους στρατιώτες και πολίτες της Μακρονήσου και στη συνέχεια επεκτεινόταν και εκτός του νησιού, δηλαδή σε όλη την Ελλάδα. Στη συστηματική και οργανωμένη προσπάθεια διάδοσης των ιδεών των ιδρυτών της Μακρονήσου συνέβαλλαν σε σημαντικό βαθμό και οι «ανανήψαντες». Μέσω των ομιλιών που έκαναν προσπαθούσαν να πείσουν τους παλιούς τους συντρόφους τους να αποκηρύξουν και αυτοί τον κομμουνισμό. Μάλιστα, κάποιοι από αυτούς που είχαν «ανανήψει» επανεντάχθηκαν στον Εθνικό Στρατό επισφραγίζοντας με αυτό τον τρόπο την επιτυχία του «αναμορφωτικού» προγράμματος της Μακρονήσου¹²⁷.

Τη Μακρόνησο την επισκέπτονταν συχνά προσωπικότητες από την Αθήνα αλλά και από άλλες πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού. Δεν την επισκέπτονταν όμως, μόνο ως απλοί θεατές αλλά συμμετείχαν στην προπαγανδιστική εκστρατεία. Εκφωνούσαν ομιλίες προς τους εξόριστους και στη συνέχεια έκαναν εγκωμιαστικές δηλώσεις, οι οποίες μέσω του Τύπου ταξίδευαν στην Ελλάδα και το εξωτερικό¹²⁸.

¹²⁶ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950, Βία και Προπαγάνδα», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. 4 (2009), σ. 64

¹²⁷ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 64

¹²⁸ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 64

Ανάμεσα σε αυτές τις προσωπικότητες ήταν και δύο εκπρόσωποι του ελληνικού πνευματικού κατεστημένου, καθηγητές του πανεπιστημίων Αθηνών. Πρόκειται για τους Κωνσταντίνο Τσάτσο και Παναγιώτη Κανελλόπουλο, οι οποίοι υπήρξαν φανατικοί υμνητές της Μακρονήσου¹²⁹. Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί ότι οι διοικητές της Μακρονήσου χρησιμοποίησαν σύμβολα της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς για προπαγανδιστικούς λόγους. Μετά από διαταγή τους οι φαντάροι κατασκεύασαν στο νησί μικρογραφίες του Παρθενώνα, της Αγίας Σοφίας και άλλων αρχιτεκτονικών έργων που είναι σύμβολα για τον ελληνισμό.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ως φιλόσοφος και υπουργός Παιδείας προσέγγισε με «φιλοσοφικό» τρόπο την υπόθεση της Μακρονήσου. Τα παρακάτω αποσπάσματα από τις ομιλίες του αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των απόψεων του για τη Μακρόνησο¹³⁰: *«Μακάρι όλη η Ελλάδα να ήταν μια Μακρόνησος...», «Όλοι στη ζωή μας πρέπει να περνάμε ένα Μακρόνησι. Σας σέβομαι γιατί είστε ζωντανά στοιχεία. Συζητήσατε, παλέψατε και καταλήξατε με ακράδαντη πίστη, στην αλήθεια. Το θαύμα αυτό είναι ελληνικό και έγινε με την πειθώ, την κατανόηση, την επιείκεια, τη δημοκρατία...»*. Σε άλλη ομιλία του είχε πει¹³¹: *«Η Μακρόνησος μακραίνει και πλαταίνει. Σε λίγο θα σκεπάσει όλη την Ελλάδα. Το εύχομαι. Ήρθα ως δάσκαλος. Θα ήθελα να βρισκόμουν στη θέση σας. Η ζωή που περνάτε εδώ είναι μια ευλογία. Θέλω να σας πω ένα μεγάλο ευχαριστώ για ό,τι είδα σήμερα. Αυτό το θέαμα μου δίνει δύναμη και θα το διακηρύξω παντού. Όταν θα φύγετε από εδώ σας παρακαλώ να έρθετε να μου σφίξετε το χέρι και τότε θα κάμω που τώρα δεν μπορώ. Να σας ασπασθώ, τον καθένα χωριστά»*.

Παρόμοιες δηλώσεις είχε κάνει και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, ο οποίος κατείχε κατ' επανάληψη τον θώκο του υπουργού Εθνικής Άμυνας από το 1947 έως το 1955¹³²: *«Κατά την επίσκεψίν μου εις την Μακρόνησον διεπίστωσα με εθνικήν υπερηφάνειαν ότι δεν υπάρχει ουδείς παραπλανηθείς, ο οποίος να μην είναι δυνατόν να αποκτήσει την πίστιν του εις την Ελλάδα, εφ' όσον η Ελλάς στοργική εις το μεγαλείον της και μεγαλειώδης εις την στοργήν της, χαρίσει εις αυτόν και πάλιν την εμπιστοσύνην, της οποίας προς στιγμήν έχει καταστή ανάξιος. Θεωρώ καθήκον μου να εξάρω την εμπνευσμένην πρωτοβουλίαν του πρωκατόχου μου Υπουργού κ. Στράτου και του τότε*

¹²⁹ Ε. Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα. Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, Αθήνα 1999, σ. 410

¹³⁰ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 411

¹³¹ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 411

¹³² Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 412

Αρχηγού του Επιτελείου αντιστράτηγου κ. Βεντήρη, οι οποίοι ίδρυσαν και εις πείσμα όλων των συκοφαντιών και αντιδράσεων οργάνωσαν το υπέροχο αυτό σχολείον εθνικής μετανοίας και αναβαπτίσεως των ασώτων υιών της Ελλάδας, ως και την διοικητικήν και εκπαιδευτικήν ικανότητα του συντ/χου κ. Μπαϊρακτάρη και των άμεσων βοηθών του. Το έργον της Μακρονήσου, αναγνωριζόμενον ήδη διεθνώς ως παράδειγμα και πρότυπον άξιον μιμήσεως εις όλας τας ελευθέρας χώρας του κόσμου, αποτελεί τίτλον τιμής δι' όλους εκείνους οι οποίοι συνέβαλον και συμβάλλουν εις την πραγματοποίησίν του».

Υμνητές της Μακρονήσου όμως, δεν ήταν μόνο ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Αντίστοιχες δηλώσεις έγιναν και από άλλους πολιτικούς όπως ο Κωνσταντίνος Ρέντης ο οποίος είχε πει¹³³: *«Εις την Μακρόνησον διεζήχθη και εκερδήθη η μεγαλύτερα μάχη της Ελλάδας εναντίον του κομμουνισμού. Τιμή και δόξα εις τον διοικητήν της συν/ρχην κ. Μπαϊρακτάρην και τους εκλεκτούς συνεργάτες τους. Το δίλλημα της ασφάλειας!! Ποιος είναι φίλος; Ποιος είναι εχθρός; το λύει η Μακρόνησος. Οδηγεί δια της διαφωτίσεως εις ην εξόντωσιν του εχθρού. Σφυρηλατεί την ενότητα του έθνους και αναδεικνύει ήρωας».* Ακόμη, ο Γεώργιος Στράτος είχε δηλώσει¹³⁴: *«Αισθάνομαι υπερήφανος διότι είμαι εκ των πρωτεργατών της ιδέας, αλλ' οφείλω μεγάλη τιμή εις τους συντελεστές του έργου και ιδία τον Συνταγματάρχην Μαϊρακτάρην και λοιπούς αξιωματικούς».*

Σε εξίσου βαρύγδουπες δηλώσεις είχαν προβεί ο Ν. Βεντήρης και ο Χρ. Τσιγάντες. Ο πρώτος είχε δηλώσει¹³⁵: *«Όποιος θέλει να δει την Ελλάδα καθαρή χωρίς σκιά να έρθει εις το σχολείον της Μακρονήσου. Έζησα σήμερα την ελληνικότερη ημέρα της ζωής μου»*, ενώ ο δεύτερος είχε πει¹³⁶: *«Δεν έχω δει τα τελευταία χρόνια θετικότερη εθνική εργασία απ' αυτή που γίνεται στη Μακρόνησο».* Επίσης, εκκλησιαστικοί παράγοντες όπως ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο οποίος αλληλογραφούσε με τους διοικητές των ταγμάτων, σε ένα τηλεγράφημά του προς τον Παναγιώτη Σκαλούμπακα γράφει¹³⁷: *«Ευχαριστούντες θερμώς υμάς, αξιωματικούς και οπλίτας Γ' τάγματος Σκαπανέων, ευλογούμεν πατρικώς πάντας και ευχόμεθα εκ βαθέων νέον ενιαύσιον χρηστότητος και Κυρίου, ειρηνικόν και εστεφανωμένον με την δόξαν της μεγάλης θυσίας ελληνικού στρατού αξίων τέκνων Μεγάλης Πατρίδος».*

¹³³ Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 415

¹³⁴ Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 415

¹³⁵ Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 415

¹³⁶ Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 415

¹³⁷ Ε. Μαχαίρας, ό. π., σ. 415

Σε εγκωμιαστικές δηλώσεις προχώρησαν και γνωστοί συγγραφείς και λογοτέχνες όπως ο Στρατής Μυριβήλης, ο οποίος είχε πει¹³⁸: *«Όσοι θέλουν να πεισθούν για την γελοιοποίηση του κομμουνισμού στην πατρίδα μας, ας επισκεφθούν τη Μακρόνησο που δεν είναι τόπος της μονώσεως και του πόνου, αλλά της χαράς και του εθνικού μεγαλείου. Το κάθε φανταράκι της Μακρονήσου ένας εθνικός βράχος και το Γ' Τάγμα ένας φωτεινός φάρος. Πότε ολόκληρη η Ελλάδα θα γίνει Μακρόνησος και όλοι οι Έλληνες Μακρονησιώτες, σαν τα παιδιά του ΓΕΤΟ;»*. Επίσης, ο Λάμπρος Κορομηλάς είχε δηλώσει¹³⁹: *«Πιστεύω ότι όλοι οι πολίται πρέπει να περάσουν να γνωρίσουν και να ζήσουν τη Μακρόνησο»*.

Από τους παραπάνω υμνητές της Μακρονήσου μόνο ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, στο τέλος του βίου του είχε αναθεωρήσει πολλές πολιτικές του δραστηριότητες, κυρίως για την περίοδο του εμφυλίου πολέμου. Συνεπώς, είχε αλλάξει γνώμη και για όσα είχε υποστηρίξει για τη Μακρόνησο, αν και δεν αναφέρθηκε με σαφήνεια σε αυτές του τις θέσεις¹⁴⁰. Ακόμη, στον ίδιο αποδίδεται και ο χαρακτηρισμός για τη Μακρόνησο *«Νέος Παρθενώνας»*, κάτι το οποίο αρνήθηκε πως το είχε πει. Αρκετά χρόνια αργότερα, όταν ερωτήθηκε ποιο ήταν το μεγαλύτερο σφάλμα της ζωής του είχε πει¹⁴¹: *«Το μεγαλύτερο λάθος στο δημόσιο βίο μου θα 'ταν ότι είπα τη Μακρόνησο "Παρθενώνα της νεωτέρας Ελλάδος", αν πράγματι την είχα βαφτίσει έτσι [...]. Αλλά δεν θυμάμαι να εχαρακτήρισα έτσι τη Μακρόνησο και, μολονότι παρακάλεσα συχνά, ακόμα και από το βήμα της Βουλής, να μου πουν πότε και πού έκαμα το λάθος αυτό, ένα λάθος που ακόμα και μέσα στην πνιγηρή ατμόσφαιρα του φοβερού αιματηρού Εμφυλίου θα 'ταν βαρύτατο, δεν βρέθηκε ως τώρα κανένας [...]*».

Τέλος, δεν έλειψαν και οι επισκέψεις από το εξωτερικό. Ανάμεσα στις προσωπικότητες του εξωτερικού που επισκέφθηκαν τη Μακρόνησο ήταν και ο Βαν Φλιτ μαζί με πολλούς Αμερικανούς θαυμαστές της. Ο Βαν Φλιτ μετά την επίσκεψή του έστειλε στον Μπαϊρακτάρη την παρακάτω συγχαρητήρια επιστολή¹⁴²: *«Αγαπητέ Ταξίαρχε κ. Μπαϊρακτάρη, Επιθυμώ να σας συγχαρώ δια το εξαιρετικόν έργον το οποίον οργανώσατε και επιμελείτε εις το στρατόπεδον της Μακρονήσου. Τούτο υπήρξεν ένα δυσκολότατον εγχείρημα. Τα αποτελέσματα τα οποία ήδη έλαβον χώραν υπήρξαν εξαιρετικώς λαμπρά. Ο κ. Έλλιστον εκδότης του "Ουάσιγκτον Ποστ" και ολόκληρος η*

¹³⁸ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 416

¹³⁹ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 416

¹⁴⁰ Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 417

¹⁴¹ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 69

¹⁴² Ε. Μαχαίρας, *ό. π.*, σ. 410

συντροφιά μου, όχι μόνον έμειναν κατενθουσιασμένοι με το ταξίδι των εις την Μακρόνησον, αλλά και απεκόμισαν τας πλέον εξαιρετικάς εντυπώσεις από τα αποτελέσματα τα οποία επιτυγχάνετε. Παρακαλώ δεχθήτε την διαβεβαίωσιν των πλέον ειλικρινών μου ευχαριστιών, τόσον δια την ευγενή σας φιλοξενίαν όσον και διά την διαδρομήν διά μέσου του Στρατοπέδου σας. Ειλικρινώς υμέτερος ΤΖΕΪΜΣ ΒΑΝ ΦΛΙΤ».

6.2. Η προπαγάνδα του Τύπου - η επίσκεψη του βασιλικού ζεύγους στη Μακρόνησο

Τον Μάρτιο του 1949 ο βασιλιάς Παύλος και η βασίλισσα Φρειδερίκη επισκέφτηκαν τη Μακρόνησο. Η εφημερίδα *Εμπρός* στις 24.3.1949 στο πρωτοσέλιδο της είχε μια μεγάλη φωτογραφία, η οποία απεικόνιζε τους στρατιώτες να έχουν σηκώσει στους ώμους τους το βασιλικό ζεύγος. Κάτω από τη φωτογραφία υπήρχε μια λεζάντα, η οποία έγραφε ότι οι στρατιώτες υποδέχτηκαν το βασιλικό ζεύγος με ζητωκραυγές και επευφημίες. Ο τίτλος του άρθρου ήταν: «ΟΙ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΕΙΣ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΝ, ΟΙ ΣΚΑΠΑΝΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΠΕΘΕΩΣΑΝ».

Ο αρθρογράφος ξεκινάει το άρθρο του γράφοντας πως στα χρονικά των βασιλικών ταξιδιών δεν υπήρξε παρόμοια εκδήλωση με αυτή που έγινε χθες στη Μακρόνησο. Συνεχίζει γράφοντας¹⁴³: «Αι λέξεις θερμαί, πατριωτικάί, ενθουσιαστικάί, δεν αποδίδουν ουδ' επ' ελάχιστον ό,τι εκεί έγινεν. Οί Βασιλείς αποθεώθησαν. Ένα πυριτιδοποιείον εθνικόν με εκρηκτικὴν ὕλην τας ελληνικάς ψυχάς των "ἀνανηφόντων" σκαπανέων εξερράγη ως ηφαίστειον, εφώτισε με τη φωτιάν του, τας βροντάς και τους μύδρους του την εθνικήν γην: Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει. Τα παιδιά της δεν θα την αφήσουν να πεθάνη ποτέ!».

Σύμφωνα με τον αρθρογράφο της εφημερίδας όλο το νησί περίμενε τους επίσημους ενώ η μπάντα των σκαπανέων έπαιζε στρατιωτικά τραγούδια. Πρώτοι έφτασαν στο νησί ο υπουργός των Στρατιωτικών Παναγιώτης Κανελλόπουλος μαζί με τους συναδέλφους του Βουρδουμπά και Μελλά. Μάλιστα, το άρθρο μας πληροφορεί πως η άφιξη του Κανελλόπουλου στη Μακρόνησο προκάλεσε φρενίτιδα ενθουσιασμού. Ο Κανελλόπουλος αρχικά επιθεώρησε τα παρατεταγμένα τμήματα και στη συνέχεια ξεκίνησε την ομιλία του προς τους σκαπανείς¹⁴⁴.

¹⁴³ *Εμπρός*, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 1

¹⁴⁴ *Εμπρός*, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 1

Στην αρχή της ομιλίας του ενημέρωσε τους στρατιώτες ότι θα έχουν την τιμή να συναντήσουν το βασιλιά και τη βασίλισσα της Ελλάδας. Συνέχισε λέγοντας¹⁴⁵: «Είμαι βέβαιος ότι και σεις θα αισθανθήτε εθνικόν ρίγος, αλλά και οι Βασιλείς θα αισθανθούν το ίδιο ρίγος που σας περιτρέχει. Σεις αγαπητοί συνάδελφοι – επιτρέψατέ μου να χρησιμοποιήσω την λέξιν, διότι θεωρώ τον εαυτό μου στρατευμένον – δεν είσθε μια φορά μόνον Έλληνες. Σεις είσθε δύο φορές Έλληνες γιατί περάσατε από τον πειρασμόν και τον ενικήσατε. Είσθε άξιοι συγχαρητηρίων και εκφράζω την ευαρέσκειαν μου προς τους οργανωτάς αυτής της εργασίας. Είσθε άξιοι της Ελλάδος. Όπλα θέλετε και όπλα θα λάβετε γιατί αντιλαμβανόμεθα την ψυχικήν ανάγκη που σας σπρώχνει να αντιμετωπίσετε τον κίνδυνον, που δεν απειλεί την Ελλάδα μας μόνον, αλλά ολόκληρον τον Ελληνοχριστιανικόν πολιτισμόν μας. Και η ιστορία θα γράψη πως η στροφή της παγκοσμίου καταστάσεως εδώ άρχισε, στη Μακρόνησο. Στο ξερονήσι αυτό εβλάστησε σήμερα η Ελλάς ωραιότερη παρά ποτέ».

Ο βασιλιάς Παύλος και η βασίλισσα Φρειδερίκη σύμφωνα με το άρθρο της εφημερίδας έφτασαν στη Μακρόνησο συνοδευόμενοι από τον πρίγκιπα Γεώργιο, τον στρατηγό Βαν Φλιτ, τον συνταγματάρχη Μπαϊρακτάρη και άλλους στρατιωτικούς. Ο βασιλιάς αφού επιθεώρησε και τα τρία τάγματα της Μακρονήσου άκουσε τις προσφωνήσεις τριών σκαπανέων, έναν από το κάθε τάγμα. Τα θερμά λόγια των σκαπανέων προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση σε όλους και ειδικότερα στους απεσταλμένους του ξένου Τύπου, οι οποίοι έμειναν έκπληκτοι¹⁴⁶.

Στη συνέχεια, όπως πληροφορούμαστε από το άρθρο, ο συνταγματάρχης Μπαϊρακτάρης μίλησε για τις δυσκολίες που αντιμετώπισε όταν πήγε για πρώτη φορά στη Μακρόνησο με στόχο τη δημιουργία ενός στρατοπέδου στο άγονο αυτό νησί. Όταν τελείωσε, «έδωσε τη σκυτάλη» στον βασιλιά Παύλο. Ο βασιλιάς με τη σειρά του ικανοποιημένος αλλά και συγκινημένος απάντησε προς τους ενθουσιασμένους στρατιώτες¹⁴⁷: «Παιδιά μου, Είναι η πρώτη φορά έρχομαι εις την Μακρόνησον, αλλά δεν είναι η πρώτη φορά που βλέπω παιδιά σαν και σάς. Σήμερα ακόμη ο τόπος μας μάχεται εναντίον ύπουλου και τρομερού εχθρού που δεν διστάζη να σκοτώνει και να σταυρώνη ακόμη και παπάδες και άμαχο πληθυσμό. Αυτοί είναι άρνησις. Σήμερα εσείς είστε στη Μακρόνησον, αύριον θα σας χρειαστή η Πατρίς να δουλέψωμε για να δώσουμε ένα παράδειγμα να το νοιώση όλος ο κόσμος. Οι αγρότες μας και οι εργάτες μας πρέπει

¹⁴⁵ Εμπρός, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 1

¹⁴⁶ Εμπρός, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 5

¹⁴⁷ Εμπρός, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 5

να ευτυχήσουν και πρέπει να νοιώσουμε όλοι ότι, όταν όλοι μαζί δουλεύουμε για τον Ελληνικό λαό πάμε μπροστά. Όταν ο καθένας σκέπτεται το άτομο του δεν πάμε πουθενά. Λοιπόν σύντομα θα αρχίσουμε την δημιουργική εργασία και θα γίνουμε κέντρον του πολιτισμού. Έχουμε ένα δύσκολο στάδιον ακόμη αλλά θα περάση γρήγορα. Θα παρακολουθήσω την πρόοδον σας. Εγώ πάντα με αγάπη θα σας παρακολουθώ. Ελπίζω πως μια μελλοντική ημέρα θα έχωμε την ευτυχίαν να συναντηθούμε υπό καλās συνθήκας και τότε θα θυμώμαστε ότι συναντηθήκαμε στη Μακρόνησο[...]

Μετά την ομιλία του βασιλιά ακολούθησε η παρέλαση των ταγμάτων. Όταν ολοκληρώθηκε η παρέλαση ο βασιλιάς και οι επίσημοι επιθεώρησαν τις εγκαταστάσεις. Έπειτα, ακολούθησε γεύμα στη λέσχη των αξιωματικών για το βασιλικό ζεύγος και τη συνοδεία του. Την ίδια στιγμή η χορωδία της Μακρονήσου κατόρθωσε να αποσπάσει τα συγχαρητήρια από το βασιλιά και τη βασίλισσα. Μάλιστα, ο στρατηγός Βαν Φλιτ ενθουσιάστηκε τόσο πολύ με τη χορωδία που παρακάλεσε να διατεθεί η ορχήστρα της Μακρονήσου για να παίξει στο ξενοδοχείο της «Μεγάλης Βρετανίας». Ήθελε να δείξει στους ξένους τη μεγάλη εργασία που συντελείται στη Μακρόνησο¹⁴⁸.

Η αναχώρηση του βασιλικού ζευγαριού έγινε μέσα πανηγυρικό κλίμα. Οι στρατιώτες έξαλλοι από ενθουσιασμό, «ανθρωποθάλασσα» όπως γράφει ο αρθρογράφος Ι. Π. Καψής, σήκωσαν στα χέρια τους τον βασιλιά και τη βασίλισσα, τον πρίγκιπα Γεώργιο, τον στρατηγό Βαν Φλιτ, τους υπουργούς και με πατριωτικά τραγούδια τους ξεπροβόδισαν¹⁴⁹.

¹⁴⁸ *Εμπρός*, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 5

¹⁴⁹ *Εμπρός*, αρ. φ. 1252, 24.3.1949, σ. 5

Ζ' Κεφάλαιο

Το οριστικό κλείσιμο της Μακρονήσου

Η εκστρατεία για την κατάργηση του στρατοπέδου της Μακρονήσου

Ήδη από τον Ιούνιο του 1947 δημοσιεύονται στις εφημερίδες *Ριζοσπάστης* και *Ελεύθερη Ελλάδα*, καταγγελίες για τις απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης και για τους βασανισμούς στο στρατόπεδο της Μακρονήσου¹⁵⁰. Δύο χρόνια αργότερα, το 1949, η αριστερά ξεκίνησε μια μεγάλη καμπάνια για την κατάργηση του στρατοπέδου της Μακρονήσου, η οποία εξαιτίας του Εμφυλίου πολέμου, αναπτύχθηκε στο εξωτερικό. Για το λόγο αυτό, εκδόθηκαν αρκετά βιβλία στα ελληνικά τα αγγλικά και τα γαλλικά, τα οποία ανέφεραν όσα γίνονταν στη Μακρόνησο¹⁵¹.

Ο παραλληλισμός της Μακρονήσου με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ειδικά με το Νταχάου, έγινε το βασικό σύνθημα της καμπάνιας. Λίγα χρόνια μετά τις αποκαλύψεις για όσα είχαν συμβεί στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και μόνο το άκουσμα της λέξης Νταχάου αρκούσε για να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη¹⁵². Ταυτόχρονα, επιτροπές σε διάφορες χώρες της δυτικής Ευρώπης, είχαν αναπτύξει έντονη δραστηριότητα για την κατάργηση του στρατοπέδου της Μακρονήσου, αλλά και γενικότερα για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα. Η κορύφωση της καμπάνιας έγινε στα τέλη του 1949 με αρχές του 1950, μέσω των δημοσιευμάτων γνωστών ευρωπαϊκών περιοδικών.

Στην Ελλάδα το 1950 η εφημερίδα *Μάχη*, διευθυντή της οποίας ήταν ο Ηλίας Τσιριμώκος, ξεκίνησε έναν αγώνα για την κατάργηση της Μακρονήσου. Στον αγώνα αυτό συνέδραμε και ο δικηγόρος Ευάγγελος Μαχαίρας, ο οποίος υπήρξε πολιτικός κρατούμενος στη Μακρόνησο. Το 1949 εμφανίζονται τα πρώτα δημοσιεύματα, αλλά το Μάρτιο του 1950 εγκαινιάστηκε η σειρά σε καθημερινή βάση. Δημοσιεύονται επιστολές και μαρτυρίες ανθρώπων που πέρασαν από τη Μακρόνησο ή βρίσκονταν ακόμη εκεί, οι οποίοι καταγγέλλουν τις άσχημες συνθήκες κράτησης και τα βασανιστήρια που υπέστησαν¹⁵³. Το Μάρτιο του 1950 η εφημερίδα *Μάχη* κατηγορήθηκε για διασπορά ψευδών ειδήσεων, με την αθώωση της να έρχεται το Ιούλιο του ίδιου έτους.

¹⁵⁰ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 73

¹⁵¹ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 73

¹⁵² Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 73

¹⁵³ Π. Βόγλης – Σ. Μπουρνάζος, *ό. π.*, σ. 75

Μετά τις εκλογές του 1950 και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Νικόλαο Πλαστήρα τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν στη Μακρόνησο. Τα πολιτικά στρατόπεδα άρχισαν να διαλύονται με τους ηλικιωμένους και όσους είχαν υπογράψει δήλωση να επιστρέφουν στα σπίτια τους¹⁵⁴. Οι γυναίκες που δεν είχαν υπογράψει τις έστελναν πάλι στο Τρίκερι και τους «επικίνδυνους» άντρες τους έστελναν στον Αϊ-Στράτη ή στις φυλακές. Η Μακρόνησος παρέμεινε στρατόπεδο πειθαρχικής διαβίωσης για αριστερούς στρατιώτες. Έμειναν τα τρία στρατόπεδα (Α΄ ΕΤΟ, Β΄ ΕΤΟ, Γ΄ ΕΤΟ), το νοσοκομείο, και οι Στρατιωτικές Φυλακές Μακρονήσου¹⁵⁵.

Την άνοιξη του 1951 στις Στρατιωτικές Φυλακές Μακρονήσου βρίσκονταν 600 περίπου πολίτες οι μισοί από τους οποίους ήταν «πολιτικοί». Από αυτούς τους πολίτες ένα μεγάλο ποσοστό ήταν ανήλικοι από το Στρατόπεδο Ανηλίκων του Γ΄ Ε.Τ.Ο. Όταν έκλεισε το Γ΄ Ε.Τ.Ο. οι ανήλικοι μεταφέρθηκαν στις Στρατιωτικές Φυλακές Μακρονήσου. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους όλοι οι πολίτες στάλθηκαν σε άλλες φυλακές της χώρας. Η κατάρρευση του στρατοπέδου της Μακρονήσου είχε ξεκινήσει.

Τα στρατόπεδα συνέχισαν τη λειτουργία τους μέχρι το 1957. Από το 1957 και μέχρι το 1960 λειτουργούσαν μόνο οι στρατιωτικές φυλακές. Ένα χρόνο αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1961 εγκατέλειψαν το νησί και οι τελευταίοι στρατιώτες που φρουρούσαν τις εγκαταστάσεις. Το 1989, με απόφαση της υπουργού πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη, η Μακρόνησος κηρύχθηκε εξ ολοκλήρου ιστορικός τόπος, ενώ τα κατάλοιπα των στρατοπέδων του νησιού κηρύχθηκαν αυτομάτως ως διατηρητέα κτήρια¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Τ. Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, χ.τ. 2009, σ. 132

¹⁵⁵ Τ. Βερβενιώτη, *ό. π.*, σ. 132

¹⁵⁶ «Κήρυξη της Μακρονήσου ως αρχαιολογικού χώρου», στην ιστοσελίδα: *Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού*, διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2840>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021, «1951 – 1961», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/1951-1961/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

Η' Κεφάλαιο

Η Μακρόνησος ως πηγή έμπνευσης

Στη Μακρόνησο ανάμεσα στους χιλιάδες εξόριστους υπήρξαν και κάποιοι καλλιτέχνες. Ορισμένοι από αυτούς ήταν από τα σπουδαιότερα πνεύματα της χώρας μας. Την πύλη της Μακρονήσου πέρασαν ο Νίκος Κούνδουρος, ο γνωστός ηθοποιός Θανάσης Βέγγος, ο σπουδαίος Έλληνας ποιητής Γιάννης Ρίτσος, ο ηθοποιός Μάνος Κατράκης, ο μεγάλος ποιητής Τάσος Λειβαδίτης, ο πολυγραφότατος και πολυδιαβασμένος λογοτέχνης Μενέλαος Λουντέμης, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης, ο Χρόνης Μίσσιος, ο Νίκος Καρούζος και η ηθοποιός Αλέκα Παΐζη.

Για πολλούς από αυτούς τους καλλιτέχνες η Μακρόνησος αποτέλεσε πηγή έμπνευσης. Κατά το χρονικό διάστημα που βρίσκονταν στην εξορία αποτύπωσαν τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους στο χαρτί δημιουργώντας ποιήματα, πεζογραφήματα και τραγούδια. Ο Γιάννης Ρίτσος δημιούργησε στην εξορία την ποιητική συλλογή «Μακρονησιώτικα». Στην εισαγωγή του βιβλίου υπάρχει σημείωση του ποιητή που αναφέρει¹⁵⁷: «*Τα ποιήματα αυτά γράφτηκαν στη Μακρόνησο, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβρη του 1949, στο Δ' Τάγμα πολιτικών εξόριστων, πριν ακόμα μεταφερθούμε στο Β' Τάγμα, πριν ακόμα ζήσουμε τη φρίκη της Μακρονήσου. Τα χειρόγραφα αυτά έμειναν θαμμένα στο χώμα μέσα σε σφραγισμένα μπουκάλια. Ξεθάφτηκαν τον Ιούλιο του 1950*».

Τα ποιήματα αυτά διασώθηκαν από τον ηθοποιό Μάνο Κατράκη, ο οποίος γνώρισε τον Γιάννη Ρίτσο στη Μακρόνησο. Αμέσως ανέπτυξαν μια μεγάλη φιλία. Τους ένωσαν η ιδεολογία τους και οι κακουχίες της εξορίας¹⁵⁸. Κάποια στιγμή οι δύο άντρες έτυχε να μείνουν στην ίδια σκηνή. Εκεί ο Κατράκης εντυπωσιάστηκε με το πάθος του Ρίτσου για τη γραφή. Ο Κατράκης θυμάται¹⁵⁹: «*Σηκωνόμουν εγώ να του κάνω ένα*

¹⁵⁷ Γ. Ρίτσος, *Μακρονησιώτικα*, χ.τ. 1957, σ. 6

¹⁵⁸ «Πώς ο Κατράκης διέσωσε τα ποιήματα του Ρίτσου στην εξορία της Μακρονήσου. Το ριψοκίνδυνο σχέδιο με τον κουβά και τα μπουκάλια», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-o-katrankis-diesose-ta-piimata-tou-ritsou-stin-exoria-tis-makronisou-to-ripsokindino-schedio-me-ton-kouva-ke-ta-boukalia/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

¹⁵⁹ «Πώς ο Κατράκης διέσωσε τα ποιήματα του Ρίτσου στην εξορία της Μακρονήσου. Το ριψοκίνδυνο σχέδιο με τον κουβά και τα μπουκάλια», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-o-katrankis-diesose-ta-piimata-tou-ritsou-stin-exoria-tis-makronisou-to-ripsokindino-schedio-me-ton-kouva-ke-ta-boukalia/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

καφεδάκι κι αυτός εκεί να γράφει, παρόλο που δεν ήταν πολύ καλά. Είχε ταλαιπωρηθεί από τις περιπέτειες. Καμιά φορά, όταν μπορούσα, πήγαινα και του μάζενα κανένα χορταράκι να του το βράσω, να πει το ζουμί του που ήταν δυναμωτικό». Όταν ήρθε η ώρα να βασανίσουν τον Γιάννη Ρίτσο εκείνος φοβήθηκε πως θα έβρισκαν τα ποιήματά του και θα τα κατέστρεφαν. Τότε, ο Κατράκης σκέφτηκε να κρύψουν τα ποιήματα του Ρίτσου μέσα σε μπουκάλια και να τα θάψουν στο χώμα. Τελικά τα κατάφερε χωρίς να τον καταλάβει κάποιος. Λίγο πριν στείλουν τον Κατράκη στον Αϊ-Στράτη, τα ξέθαψε και τα πήρα μαζί του¹⁶⁰.

Ένα από τα ποιήματα αυτά είναι το ποίημα «Γνωριμία»¹⁶¹: «Ένας ήλιος από πέτρα ταξίδεψε πλάι μας / καίγοντας τον αγέρα και τ' αγκάθια της ερημιάς, / τ' απόγευμα στάθηκε στην ούγια της θάλασσας / σαν κίτρινος γλόμπος σ' ένα μεγάλο δάσος θύμηση. / Δεν είχαμε καιρό για κάτι τέτοια – μα όσο νάναι / ρίχναμε που και που καμιά ματιά – κι απάνου στις κουβέρτες μας / μαζί με τις λαδιές, το χώμα, τα λιοκούκουτσα / είχανε μείνει κάτι φύλλα απ' τις ιτιές, κάτι πευκοβελόνες. / Είχαν και αυτά το βάρος τους -όχι σπουδαία πράματα - / η σκιά ενός δίκρανου στη μάντρα του δειλινού / το βήμα του αλόγου τα μεσάνυχτα / ένα χρώμα που πεθαίνει στο νερό / αφήνοντας πίσω του τη σιωπή πιο μοναχή / τα φύλλα του φεγγαριού πεσμένα ανάμεσα στις καλαμιές και στις αγριόπαπιες. / Δεν έχουμε καιρό – δεν έχουμε, / όταν οι πόρτες γίνονται σα σταυρωμένα χέρια / όταν ο δρόμος γίνεται σαν εκείνον που λέει “δεν ξέρω”. / Ωστόσο εμείς ξέραμε πώς στο σταυροδρόμι της πίκρας / είναι μια πολιτεία με πολλά φώτα, / άνθρωποι χαιρετιώνται κεί μέσα μ' ένα κούνημα του κεφαλιού - / τους γνωρίζουμε απ' τη στάση των χεριών / απ' τον τρόπο που κόβουν το ψωμί / απ' τον ίσκιο τους πάνω στο τραπέζι της σιγαλιάς / την ώρα που νυστάζουν όλες οι φωνές μέσα στα μάτια τους / κι ένα μοναχό αστέρι σταυρώνει το προσκέφαλο τους. / Τους γνωρίζουμε απ' τη χαρακιά του αγώνα ανάμεσα στα φρύδια / και πióτερο απ' όλα – τα βράδια, που μεγαλώνει ο ουρανός απάνου τους - / τους γνωρίζουμε από κείνη τη συναμοτική κίνηση / καθώς, ρίχνουν την καρδιά τους σαν παράνομη προκήρυξη / κάτω απ' την κλεισμένη πόρτα του κόσμου».

Επιπλέον, και ο Μενέλαος Λουντέμης εμπνεύστηκε από όσα βίωσε στη Μακρόνησο. Στην ποιητική του συλλογή «Κραυγή στα πέρατα» υπάρχουν ποιήματα

¹⁶⁰ «Πώς ο Κατράκης διέσωσε τα ποιήματα του Ρίτσου στην εξορία της Μακρονήσου. Το ριψοκίνδυνο σχέδιο με τον κουβά και τα μπουκάλια», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-o-katrankis-diesose-ta-piimata-tou-ritsou-stin-exoria-tis-makronisou-to-ripsokindino-schedio-me-ton-kouva-ke-ta-boukalia/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

¹⁶¹ Γ. Ρίτσος, *ό. π.*, σ. 7 - 8

που αναφέρονται στη Μακρόνησο. Ένα από αυτά είναι το ποίημα «Δεν έχω τίποτα να πω»¹⁶²: «Δεν έχω τίποτα να πω παρά μονάχα... / Πώς ο βοριάς ήταν πολύ αγριεμένος. Πώς έμπηγε τα δόντια του βαθιά, / μεσ' στο ζεστό μας αίμα. / Και ξέραινε τα δάκρυα των ματιών μας. / Πώς τάλογα κυλούσαν με τις χαίτες τους μπροστά / σαν τους ενάντιους καπνούς στα βαπόρια. / Αυτό είχα να πω. Και πώς ακόμη: / Πίσω από τάλογα, και πίσω απ' τους καπνούς, / και πίσω απ' όλα. / Και πίσω ακόμα από τη ράχη της ζωής: / Ένα σύννεφο έφερνε τ' αστροπελέκια του / ίσα πάνω απ' τη γλυκιά μας ηρεμία. / Ίσα πάνω απ' τον ανίδεό μας ύπνο. / Κι ίσα πάνω απ' την αγάπη μας - / απ' την αγάπη μας απάνω. / Δεν έχω τίποτα να πω παρά μονάχα: / Πώς οι ιτιές έσκυβαν στα νερά. / Μαδώντας τα πράσινα μαλλιά τους. / Και πώς μια πεταλούδα έγινε σκόνη / από λαχτάρα να γίνει πιο χρυσή. / Δεν έχω τίποτα να πω παρά μονάχα: / Πώς άνθρωποι που τρέμουν το άσπρο φως. / Πού τρέμουν κάθε το άσπρο. / Σημαδέψαν μια φωλιά χελιδονιών, / ίσα – ίσα την ώρα που τραγουδούσαν. / Και γεμισ' ο ουρανός ματωμένα πούπουλα. / Δεν έχω τίποτα άλλο να πω, γι' αυτό σωπαίνω. / Γιατί ό,τι είχα για να πω, τόπαν οι τάφοι. / Τόπαν οι θρήνοι, τα τουφέκια, οι σταυροί. / Τα μαύρα – τα κατάμαυρα – τσεμπέρια. / Και τασπρα – τα κάτασπρα – τα κόκκαλα. Αυτό./ Και τιποτ' άλλο. / Και σωπαίνω».

¹⁶² Μ. Λουντέμης, *Κραυγή στα πέρατα*, χ.τ. 1955, σ. 25 – 26

Επίλογος

Η Μακρόνησος, γνωστή ως πεδίο δραματικών στιγμών της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, κατείχε έναν από τους πρωταγωνιστικούς ρόλους την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου. Αποτέλεσε έναν από τους τόπους εξορίας μαζί με τη Γυάρο, τον Αϊ-Στράτη, το Τρίκερι και άλλα μέρη, τα οποία βρίσκονταν διάσπαρτα σε πολλά σημεία της Ελλάδας. Εκεί στάλθηκαν εξορία όσοι είχαν λάβει μέρος στον πόλεμο στο πλευρό του Δημοκρατικού Στρατού και γενικότερα όσοι πολίτες ήταν αριστεροί ή είχαν κάποιο συγγενή κομμουνιστή.

Στο νησί της Μακρονήσου δημιουργήθηκε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης στο οποίο στάλθηκαν άνθρωποι από όλα τα μέρη της Ελλάδας, ανεξάρτητα με το φύλο και την ηλικία τους, όχι γιατί είχαν διαπράξει κάποιο αδίκημα, αλλά εξαιτίας της ιδεολογίας τους, η οποία ήταν αντίθετη από την επίσημη γραμμή του κράτους. Το στρατόπεδο της Μακρονήσου άνοιξε τις πύλες του το 1947 και υποδέχτηκε σε πρώτο στάδιο αριστερούς στρατιώτες και αξιωματικούς με στόχο την «αναμόρφωσή» τους. Οι στρατιώτες χωρίστηκαν σε τρία Τάγματα Σκαπανέων, Α΄, Β΄, Γ΄ Τάγμα, τα οποία το 1949 μετονομάστηκαν σε Ειδικά Τάγματα Οπλιτών.

Το 1948 μεταφέρθηκαν στο νησί οι πρώτοι πολιτικοί εξόριστοι προκειμένου να «αναμορφωθούν». Μετά την ίδρυση του ΟΑΜ, το 1949, ο οποίος ήταν υπό την αρμοδιότητα του Γενικού Επιτελείου Στρατού, αυξήθηκε ο αριθμός των πολιτών που στέλνονταν στη Μακρόνησο, ενώ μειώθηκε ο αριθμός των στρατιωτών. Για το λόγο αυτό, δημιουργήθηκε στρατόπεδο για πολίτες, το Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών (Ε.Σ.Α.Ι.). Το 1950 μεταφέρθηκαν στη Μακρόνησο εξόριστες γυναίκες από το Τρίκερι. Τοποθετήθηκαν σε ξεχωριστό στρατόπεδο, το Ειδικόν Σχολείον Αναμορφώσεως Γυναικών (Ε.Σ.Α.Γ.), το οποίο υπαγόταν στην αρμοδιότητα του Α΄ Ταγματος.

Η Μακρόνησος έχει μείνει στο μυαλό όλων ως κολαστήριο εξαιτίας της ψυχικής και σωματικής βίας που ασκήθηκε σε όσους απομονώθηκαν σε αυτό το νησί. Στόχος της δημιουργίας του συγκεκριμένου στρατοπέδου δεν ήταν μόνο η αλλαγή ιδεολογίας των εξόριστων και η αποκήρυξη του κομμουνισμού. Οι εξουσιαστικές αρχές ήθελαν όταν οι εξόριστοι επιστρέψουν στον τόπο τους να μην ενταχθούν ξανά σε αριστερές οργανώσεις. Για αυτό το λόγο έγινε και αλόγιστη χρήση βίας. Ακόμη, οι κρατούμενοι για να αποδείξουν ότι είχαν «ανανήψει» έπρεπε να κάνουν ομιλίες και να παρακινούν όσους δεν είχαν υπογράψει τη δήλωση μετανοίας.

Το στρατόπεδο της Μακρονήσου παρουσιάστηκε από τις κρατικές αρχές ως «πρότυπο εκπαιδευτήριο» και «θεραπευτήριο ψυχών». Προπαγανδιστικές εικόνες και άρθρα σε εφημερίδες της εποχής προβάλλονταν στην ελληνική κοινωνία αλλά και στο εξωτερικό. Όταν επισκέπτονταν το νησί ξένοι δημοσιογράφοι όλα ήταν τόσο καλά οργανωμένα, ώστε τίποτα δεν μαρτυρούσε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των στρατιωτών και των πολιτών. Η σκληρή πραγματικότητα απείχε πολύ από τη «βιτρίνα» της Μακρονήσου.

Τα πράγματα στη Μακρόνησο άρχισαν να αλλάζουν μετά τις εκλογές του 1950 και όταν την εξουσία ανέλαβε ο «κεντρώος» Νικόλαος Πλαστήρας. Τα στρατόπεδα λειτούργησαν ως το 1957, ενώ οι στρατιωτικές φυλακές μέχρι το 1960. Το οριστικό κλείσιμο της του στρατοπέδου της Μακρονήσου ήρθε το 1961, τότε που οι τελευταίοι στρατιώτες εγκατέλειψαν το νησί. Το 1989 με απόφαση της υπουργού Μελίνας Μερκούρη, η Μακρόνησος κηρύχτηκε εξ ολοκλήρου «ιστορικός τόπος».

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Ελευθερία

Εμπρός

Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΕτΚ)

2. Οπτικοακουστικά μέσα – Ντοκιμαντέρ

«Μακρόνησος», ΕΡΤ, 1997

«Πολιτικός εγκλεισμός τον 20^ο αιώνα», ΕΡΤ, 2000

3. Διαδικτυακές Πηγές

Γελασάκης Μ., «Σπάνιο ντοκουμέντο με το επίσημο έντυπο της “δήλωσης μετανοίας”, που υπέγραφαν οι αριστεροί. Διαβάστε αναλυτικά τι τους καλούσαν να δηλώσουν για να φύγουν από την εξορία», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/spanio-ntokoymento-me-to-episimo-entypo-tis-quot-dilosis-metanoias-quot-poy-ypegrafan-oi-aristeroi-diaavaste-analytika-ti-toys-kaloysan-na-dilosoyn-gia-na-fygoyn-apo-tin-exoria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

Δενεζάκης Α., «Μακρόνησος το θανατονήσι των θυσιών και των αγώνων», στην ιστοσελίδα: *Ημεροδρόμος*, διαθέσιμο στο: <https://www.imerodromos.gr/makronisos/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Ριζάς Σ., «Οι εκλογές του 1950 και η ΕΠΕΚ», στην ιστοσελίδα: *Η Καθημερινή*, 27.10.2021, διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/society/471863/oi-ekloges-toy-1950-kai-i-erek/>, ημερομηνία προσπέλασης: 10.4.2021

«Κήρυξη της Μακρονήσου ως αρχαιολογικού χώρου», στην ιστοσελίδα: *Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού*, διαθέσιμο στο: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2840>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

«Ιστορία έως το 1946», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/istoria-eos-to-1946/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Εγκαταστάσεις-Κτίσματα», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/egkatakastaseis-ktismata/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Β΄ Τάγμα Σκαπανέων (Β΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Β΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v%ce%84-tagma-skapaneon-v%ce%84-idiko-tagma-opliton-v%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Β΄ Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Ιδιωτών (Β΄ ΕΤΟ – ΕΣΑΙ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v%ce%84-idiko-scholio-anamorfoseos-idioton-v%ce%84-e-t-o-e-s-a-i/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Α΄ Τάγμα Σκαπανέων (Α΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Α΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a%ce%84-tagma-skapaneon-a%ce%84-idiko-tagma-opliton-a%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων (Γ΄ Ειδικό Τάγμα Οπλιτών, Γ΄ ΕΤΟ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g%ce%84-tagma-skapaneon-g%ce%84-idiko-tagma-opliton-g%ce%84-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Γ΄ Κέντρο Παρουσιάσεως Αξιωματικών», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g%ce%84-kentro-parousiaseos-axiomatikon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Στρατόπεδο Πειθαρχημένης Διαβίωσης», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/stratopedo-pitharchimenis-dianivosis/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Ειδικό Σχολείο Αναμορφώσεως Γυναικών (ΕΣΑΓ)», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/idiko-scholio-anamorfoseos-ginekon-e-s-a-g/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Βασανιστήρια», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/vasanistiria/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Ψυχολογική βία», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/psychologiki-via/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Απομόνωση», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/apomonosi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«Δηλώσεις Μετανοίας», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/dilosis-metanas/>, ημερομηνία προσπέλασης: 8.2.2021

«1951 – 1961», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/1951-1961/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

«Πώς ο Κατράκης διέσωσε τα ποιήματα του Ρίτσου στην εξορία της Μακρονήσου. Το ριψοκίνδυνο σχέδιο με τον κουβά και τα μπουκάλια», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/pos-o-katrankis-diesose-ta-piimata-tou-ritsou-stin-exoria-tis-makronisou-to-ripsokindino-schedio-me-ton-kouva-ke-ta-boukalia/>, ημερομηνία προσπέλασης: 12.4.2021

«Α΄ Τάγμα Σκαπανέων τέλη 1947», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a%ce%84tagma-skapaneon-teli-1947/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Α΄ Τάγμα 1947 Δεκ.», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-tagma-1947-dek/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Α΄ Τάγμα 1948», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-tagma-1948/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Ο καταυλισμός στις 29 Φεβρουαρίου 1948», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/o-katavlistmos-stis-29-fevrouariou-1948/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Α΄ Ε.Τ.Ο. 1949», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-e-t-o-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Α΄ Ε.Τ.Ο. 1949», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-eto-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Αγγαρεία στα μαγειρεία του 2^{ου} λόχου του Α΄ Τάγματος Σκαπανέων», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angaria-sta-magiria-tou-2ou-lochou-tou-a-tagmatos-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Αγγαρεία στους φούρνους του Α΄ Ε.Τ.Ο.», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angaria-stous-fourouns-tou-a-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Β΄ Τάγμα Σκαπανέων 1947. Καταυλισμός», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v%ce%84-tagma-skapaneon-1947-katavlistmos/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Άποψη του Β΄ Τάγματος Σκαπανέων», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/apopsi-tou-v-tagmatos-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Αγρότες από τη Μακεδονία στο Β΄ Τάγμα Σκαπανέων», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/agrotes-aro-ti-makedonia-sto-v-tagma-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Β΄ Τάγμα Σκαπανέων», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/v-t-s/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων, φθινόπωρο 1947», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, φθινόπωρο 1947», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g-tagma-1947-ftin/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Γ' Τάγμα Σκαπανέων», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g-tagma-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Διοικητές και στρατιώτες του Γ' Ε.Τ.Ο.», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/diikites-ke-stratiotes-tou-g-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Νοσηλευτικό προσωπικό έξω από το αναρρωτήριο του Γ' Τάγματος», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/nosileftiko-prosopiko-exo-apo-to-anarrotirio-tou-g-tagmatos/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Η χαράδρα που βασάνιζαν τους εξόριστους», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <http://aski.static.otenet.gr/askiweb/rec.aspx?id=48016>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Το βασανιστήριο της ορθοστασίας που εφαρμόστηκε στη Μακρόνησο. Πως υπογράφονταν οι δηλώσεις μετανοίας και οι επιστολές στον παπά, τον πρόεδρο και τον δάσκαλο», στην ιστοσελίδα: *Μηχανή του Χρόνου*, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/to-vasanistirio-tis-orthostasias-poy-efarmostike-sti-makroniso-pos-yprografontan-oi-diloseis-metanoias-kai-oi-epistoles-ston-papa-ton-proedro-kai-ton-daskalo/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Άφιξη πολιτικών εξόριστων στη Μακρόνησο», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/afixi-politikon-exoriston-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Διανομή συσσιτίου», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/dianomi-sissitiou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Γυναίκες εξόριστες», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-exoristes/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Γυναίκες εξόριστες στο ΕΣΑΓ», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-exoristes-sto-esag/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Γυναίκες πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-politiki-exoristi-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Πολιτικές εξόριστες στο Ε.Σ.Α.Γ.», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/politikes-exoristes-sto-esag/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Επίσκεψη Τσάτσου Κ. στη Μακρόνησο», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-tou-ipourgou-pedias-k-tsatsou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Επίσκεψη των βασιλέων Παύλου και Φρειδερίκης στη Μακρόνησο», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο* διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-ton-vasileon-pavlou-ke-friderikis-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Επίσκεψη του Τζέιμς Βαν Φλιτ στις Σ.Φ.Α. Μακρονήσου», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-tou-tzeims-van-flit-stis-sfa-makronisou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4. 2021

«Άγγλοι επισκέπτες και δημοσιογράφοι», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angli-episkeptes-ke-dimosiografii/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Καλλιτέχνες και διανοούμενοι στο στρατόπεδο πολιτικών εξόριστων στο “Τρισανέμι”», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/kallitechnes-ke-dianooumeni-sto-stratopedo-politikon-exoriston-sto-trisanemi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

«Πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο 1949», στην ιστοσελίδα: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/politiki-exoristi-sti-makroniso-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Β. Βιβλιογραφία

- Αποστολοπούλου Ν., *Γροθιά στο στομάχι*, Αθήνα 1984
- Βαρδινογιάννης Β. - Αρώνης Π., *Οι μισοί στα σίδερα. Όταν άνοιξαν οι βαριές αμπάρες και έκλεισαν μέσα τους το μισό έθνος*, Αθήνα 1996
- Βαρδινογιάννης Β., *Σ.Φ.Α. Μακρόνησος, Οχτώβρης 1948 – Μάης 1949*, Αθήνα 1982
- Βερβενιώτη Τ., «Μακρονήσι: μαρτυρία και μαρτυρίες γυναικών», στα: *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου»*, Αθήνα 2000, σ. 103 – 114
- Βερβενιώτη Τ., «Οι γυναίκες της Αριστεράς μπροστά στο δίλημμα: πολιτική ή οικογένεια;», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960 (Επιμ. Mark Mazower)*, Αθήνα 2004, σ. 121 - 138
- Βερβενιώτη Τ., *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, χ.τ.*, 2009
- Βόγλης Π., «Ανάμεσα στην άρνηση και την αυτοάρνηση: Πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα, 1945-50», στο: *Μετά τον Πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943 – 1960 (Επιμ. Mark Mazower)*, Αθήνα 2004, σ. 87 – 104
- Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα 2004
- Βόγλης Π. – Μπουρνάζος Σ., «Στρατόπεδο Μακρονήσου 1947-1950, Βία και Προπαγάνδα», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση 1945-1952*, τ. 4 (2009), σ. 51 – 81
- Γαβριηλίδου Ν., *Μακρόνησος, Απόψε χτυπούνε τις γυναίκες, Μαρτυρία*, Αθήνα 2004
- Γελαδόπουλος Φ., *Μακρονήσι*, Αθήνα 1974
- Γελαδόπουλος Φ., *Αναμνήσεις από το Μακρονήσι*, Αθήνα χ.χ.
- Γιαννόπουλος Γ., *Μακρόνησος, Μαρτυρίες ενός φοιτητή 1947 – 1950*, Αθήνα 2001

Ζωϊτοπούλου – Μαυροκεφαλίδου Κ., *Μαρία Καραγιώργη: το όνειρο δεν έσβησε ποτέ...*, Αθήνα 2014

Κακαβογιάννης Ε., «Μακρόνησος», στο: *Αρχαιολογία – Νησιά του Αιγαίου* (Επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος), τ. 1 (2005)

Κόντης Β., «Η εμφύλια διαμάχη, 1944-1949», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 36 (2015), σ. 95 – 154

Κορωνιός Κ., *Αναμνήσεις από τη Μακρόνησο*, Αθήνα 2001

Λασκαρίδης Β., *Από τον Δεκέμβρη στον Εμφύλιο και 134 μήνες εξορίας*, Αθήνα 2006

Λιναρδάτος Σπ., *Από τον Εμφύλιο στη χούντα 1949 – 1952*, Αθήνα 1977, τ. 1

Λουντέμης Μ., *Κραυγή στα πέρατα*, χ.τ. 1955

Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα 1966, τ. 1

Μάργαρης Ν., *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθηνά 1982, τ. 2

Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, Αθήνα 2001, τ. 2

Μαστρολέων – Ζέρβα Μ., *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι*, Αθήνα 1985

Μαυροειδή – Παντελέσκου Α., «Αποβιβαζόμαστε στη Μακρόνησο», στο: *Στρατόπεδα Γυναικών, Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος – Αϊ-Στράτης 1948 – 1954* (Επιμ. Ε. Στεφανίδου – Καρανικόλα), Αθήνα 2006, σ. 265 - 318

Μαχαίρας Ε., *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα, Μακρόνησος, Γιούρα κι άλλα κάτεργα*, χ.τ. 1999

Μπουρνάζος Σ., «Το “Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου” 1947 -1950», στα: *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου»*, Αθήνα 2000, σ. 115 – 124

Νικολακόπουλος Η., «Από το τέλος του Εμφυλίου πολέμου έως τη μεταπολίτευση του 1974», στην: *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. 36 (2015), σ. 171 - 205

Ραφαηλίδης Β., *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους 1830 – 1974*, χ.τ. 1993

Ρίτσος Γ., *Μακρονησιώτικα*, χ.τ. 1957

Φλουτζής Α., *Στο κολαστήριο της Μακρονήσου*, Αθήνα 1984

Φωτογραφική Έκθεση «Μακρόνησος», Ζάπειον Απρίλιος 1949 [κατάλογος της έκθεσης], Αθήνα 1949

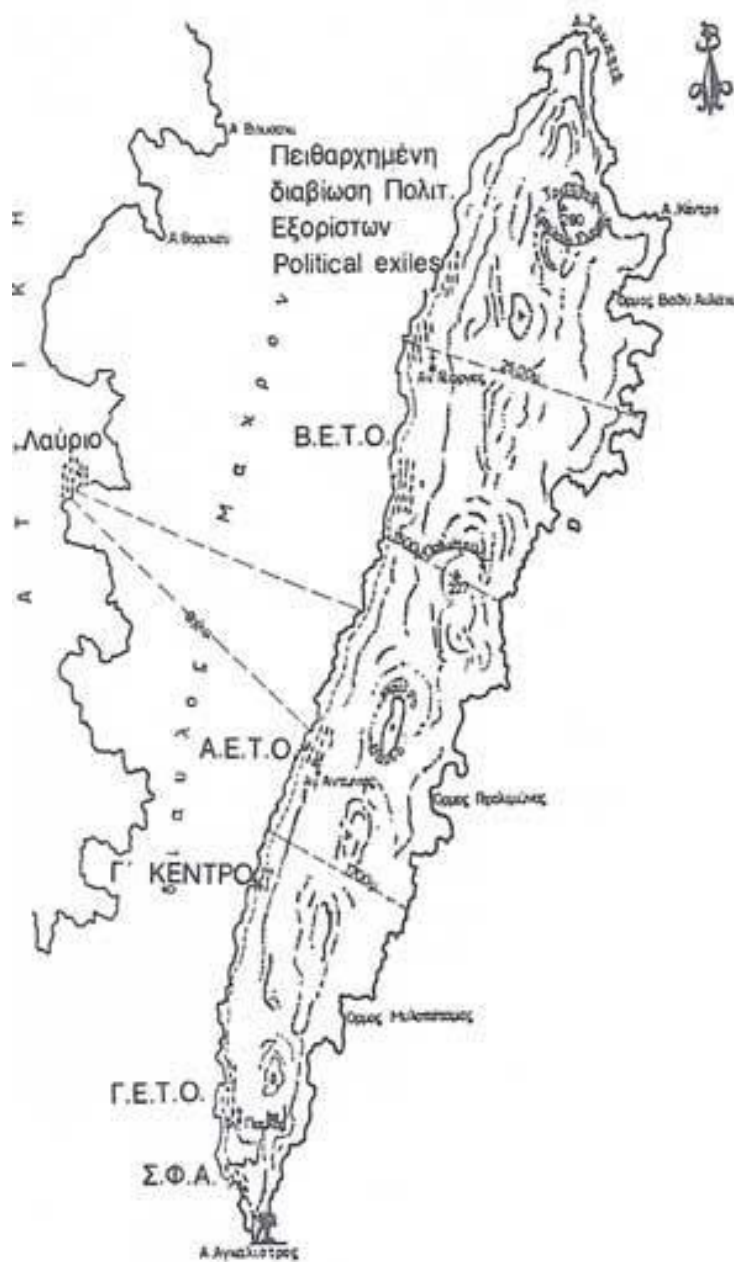
Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 – 1944)*, Αθήνα 2016, τ. 1

Χρήστου Θ., *Ο ρόλος των Νέων στο Μέτωπο, την Κατοχή και την Αντίσταση (1940 – 1944)*, Αθήνα 2017, τ. 2

Woodhouse C., *Η ιστορία ενός λαού, Οι Έλληνες από το 324 έως σήμερα*, Αθήνα 2008

Παράρτημα

Εικόνες

Εικόνα 1: Στρατόπεδα Μακρονήσου.

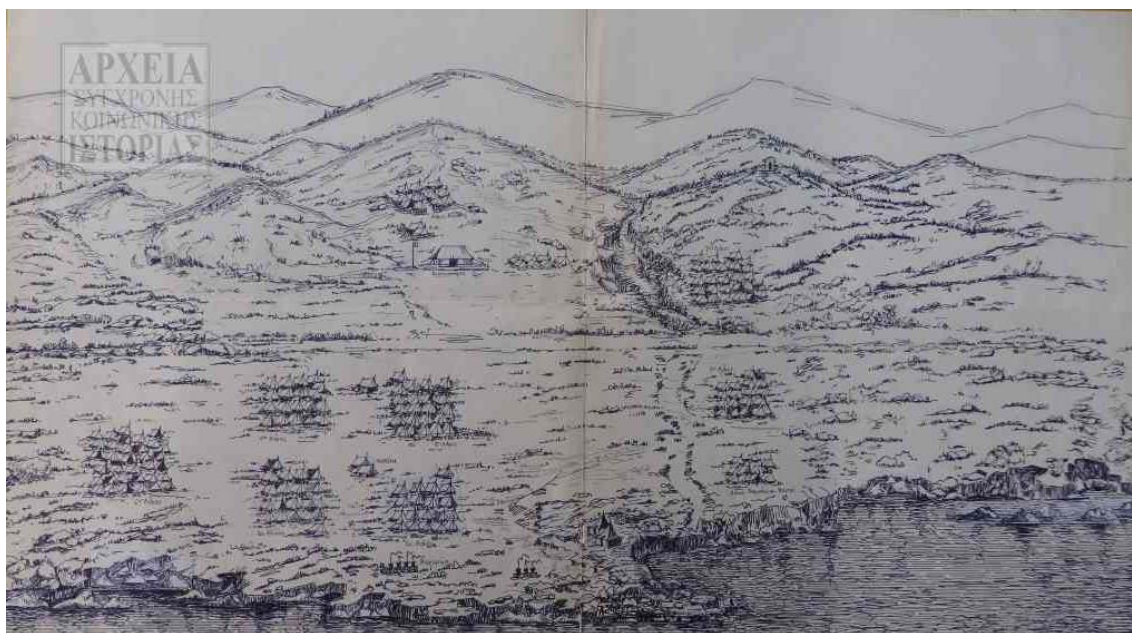
Β' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Β.Ε.Τ.Ο.)

Α' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Α.Ε.Τ.Ο.)

Γ' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών (Γ.Ε.Τ.Ο.)

Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών (Σ.Φ.Α.)

Πηγή: *Ημεροδρόμος*, Α. Δενεζάκης, «Μακρόνησος το θανατονήσι των θυσιών και των αγώνων», διαθέσιμο στο: <https://www.imerodromos.gr/makronisos/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 2: Σκαρίφημα από μνήμη του Α΄ Τάγματος Σκαπανέων από τον Νίκο Μάργαρη όπως ήταν στα τέλη του 1947.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Α΄ Τάγμα Σκαπανέων τέλη 1947», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a%ce%84tagma-skapaneon-teli-1947/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

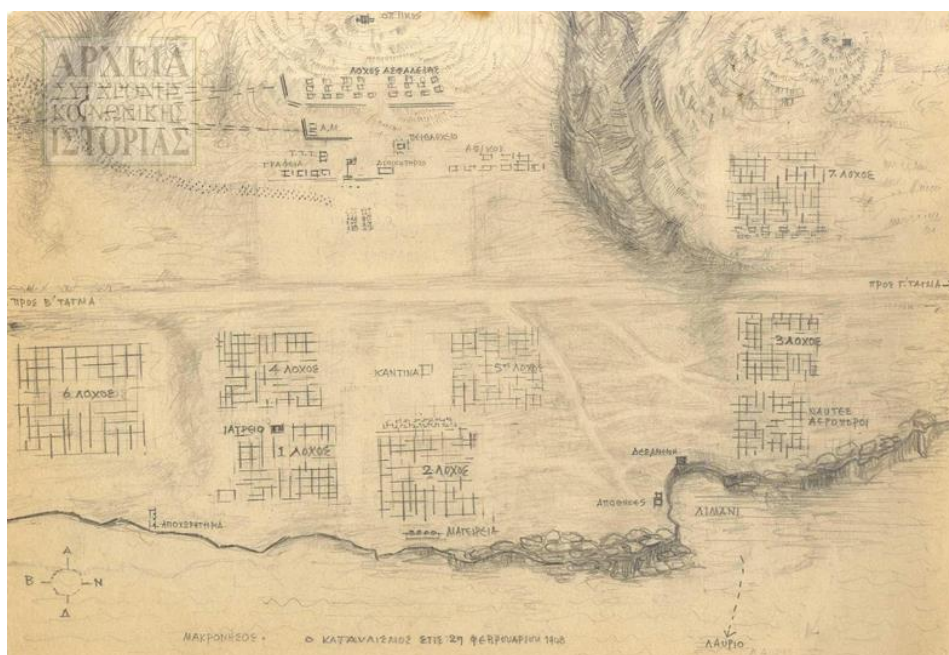
Εικόνα 3: Σκαπανείς του Α΄ Τάγματος (1947)

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Α΄ Τάγμα 1947 Δεκ.», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-tagma-1947-dek/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 4: Άντρες του Α' Τάγματος (1948).

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Α' Τάγμα 1948», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-tagma-1948/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

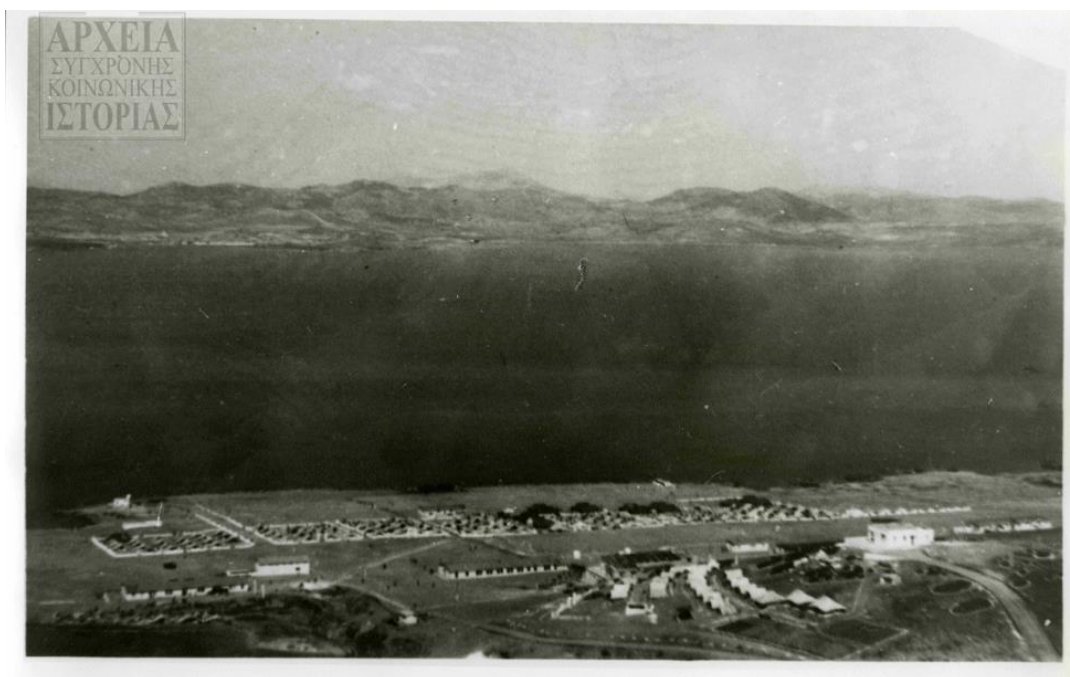
Εικόνα 5: Ο καταυλισμός στις 29 Φεβρουαρίου του 1948. Σκαρίφημα του Α' Τάγματος Σκαπανέων από τον Νίκο Μάργαρη.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Ο καταυλισμός στις 29 Φεβρουαρίου 1948», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/o-katavλισμος-stis-29-fevrouariou-1948/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 6: Άντρες του Α' Ε.Τ.Ο. (1949).

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Α' Ε.Τ.Ο. 1949», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-e-t-o-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 7: Α' Ε.Τ.Ο. 1949, άποψη από το κατάλυμα του διοικητή.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Α' Ε.Τ.Ο. 1949», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/a-eto-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

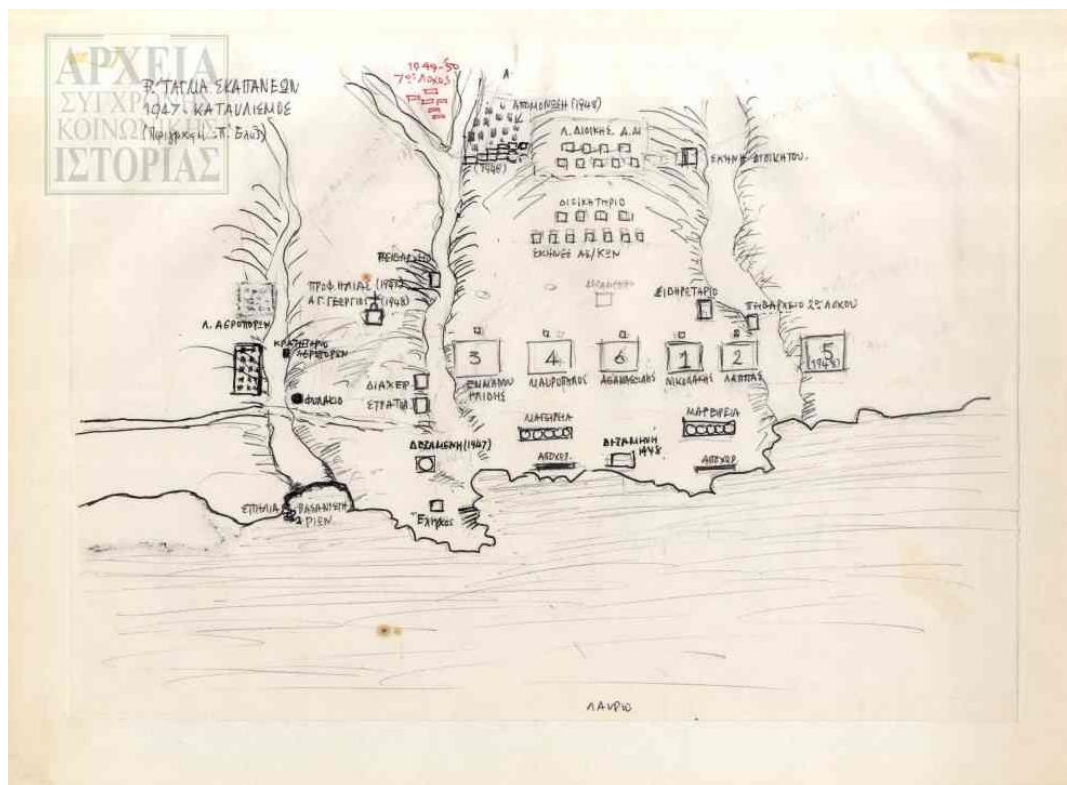
Εικόνα 8: Α΄ Τάγμα Σκαπανέων. Αγγαρεία στα μαγειρεία του δεύτερου λόχου. Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας ο Νίκος Μάργαρης γράφει: «Μεταφορά πετρελαίου και τροφίμων από τον εφοδιασμό στα μαγειρεία».

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Αγγαρεία στα μαγειρεία του 2^{ου} λόχου του Α΄ Τάγματος Σκαπανέων», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angaria-sta-magiria-tou-2ou-lochou-tou-a-tagmatos-skaraneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 9: Αγγαρεία στους φούρνους του Α΄ Ε.Τ.Ο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Αγγαρεία στους φούρνους του Α΄ Ε.Τ.Ο.», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angaria-stous-fournous-tou-a-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

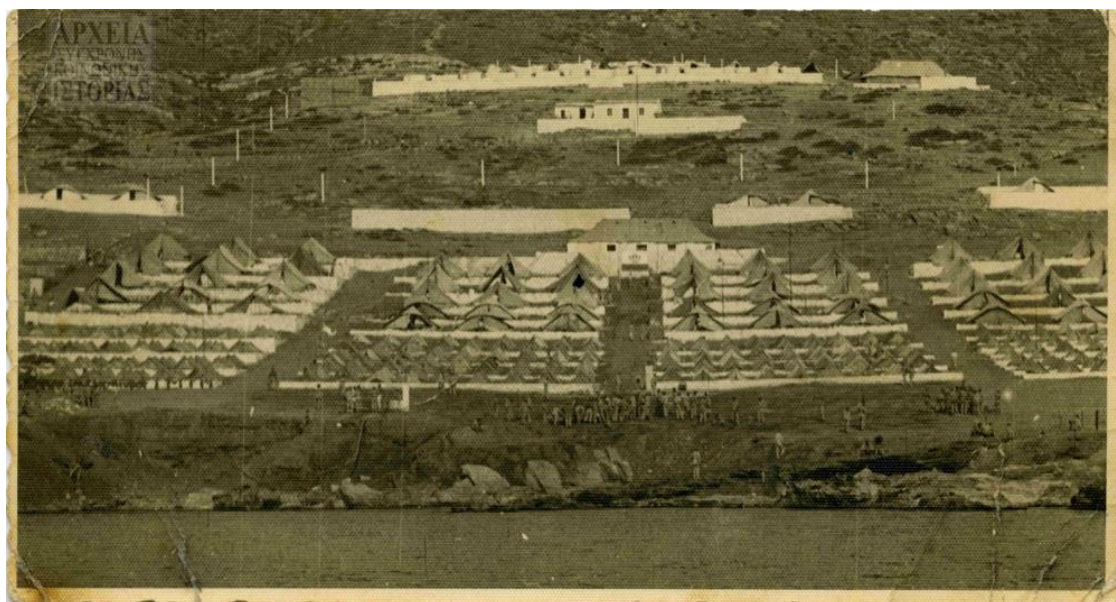

Εικόνα 10: Σκαρίφημα του Β' Τάγματος Σκαπανέων από τον Νίκο Μάργαρη όπως ήταν το 1947 σύμφωνα με την περιγραφή του Π. Ελή.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Β' Τάγμα Σκαπανέων 1947. Καταυλισμός», διαθέσιμο στο:

<https://www.makronissos.org/v%ce%84-tagma-skapaneon-1947-katavlimos/>, ημερομηνία

προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 11: Άποψη του Β' Τάγματος Σκαπανέων (1948).

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Άποψη του Β' Τάγματος Σκαπανέων», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/apopsi-tou-v-tagmatos-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 12: Οπλίτες αγρότες από τη Μακεδονία στο Β' Τάγμα Σκαπανέων Μακρονήσου.
 Πηγή: Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο, «Αγρότες από τη Μακεδονία στο Β' Τάγμα Σκαπανέων»,
 διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/agrotes-apo-ti-makedonia-sto-v-tagma-skapaneon/>,
 ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 13: Β' Τάγμα Σκαπανέων Μακρονήσου.
 Πηγή: Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο, «Β' Τάγμα Σκαπανέων», διαθέσιμο στο:
<https://www.makronissos.org/v-t-s/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 14: Γ΄ Τάγμα Φθινόπωρο του 1947. Ο διοικητής Σκαλούμπακας στην αναφορά του λόχου.
 Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων, φθινόπωρο 1947», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g-tagma-1947-ftin/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 15: Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων. Συγκέντρωση για την επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1947 ή του 1948.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Γ΄ Τάγμα Σκαπανέων», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/g-tagma-skapaneon/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 16: Διοικητές και στρατιώτες του Γ' Ε.Τ.Ο. (1949)

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Διοικητές και στρατιώτες του Γ' Ε.Τ.Ο.», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/diikites-ke-stratiotes-tou-g-e-t-o/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 17: Νοσηλευτικό προσωπικό έξω από το αναρρωτήριο του Γ' Τάγματος.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Νοσηλευτικό προσωπικό έξω από το αναρρωτήριο του Γ' Τάγματος», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/nosileftiko-prosopiko-exo-apo-to-anarrotirio-tou-g-tagmatos/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 18: Ο ερχομός των πολιτικών εξόριστων στη Μακρόνησο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Άφιξη πολιτικών εξόριστων στη Μακρόνησο», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/afixi-politikon-exoriston-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 19: Διανομή συσσιτίου.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Διανομή συσσιτίου», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/dianomi-sissitiou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 20: Βασανιστήριο.

Πηγή: *Μηχανή του Χρόνου*, «Το βασανιστήριο της ορθοστασίας που εφαρμόστηκε στη Μακρόνησο.

Πως υπογράφονταν οι δηλώσεις μετανοίας και οι επιστολές στον παπά, τον πρόεδρο και τον δάσκαλο», διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/to-vasanistirio-tis-orthostasias-poy-efarmostike-sti-makroniso-pos-yprografontan-oi-diloseis-metanoias-kai-oi-epistoles-ston-papa-ton-proedro-kai-ton-daskalo/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 21: Μακρόνησος: Η χαράδρα που βασάνιζαν τους εξόριστους.

Πηγή: *Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, «Η χαράδρα που βασάνιζαν τους εξόριστους», διαθέσιμο στο: <http://aski.static.otenet.gr/askiweb/rec.aspx?id=48016>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 22: Ηλικιωμένες γυναίκες, εξόριστες στη Μακρόνησο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Γυναίκες εξόριστες», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-exoristes/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 23: Αναμορφωτήριο εξόριστων γυναικών Α' εξάμηνο του 1950.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Γυναίκες εξόριστες στο ΕΣΑΓ», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-exoristes-sto-esag/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 24: Εξόριστες γυναίκες στη Μακρόνησο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Γυναίκες πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/ginekes-politiki-exoristi-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 25: Πολιτικές εξόριστες στο Ε.Σ.Α.Γ.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Πολιτικές εξόριστες στο Ε.Σ.Α.Γ.», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/politikes-exoristes-sto-esag/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 26: Επίσκεψη του υπουργού παιδείας Κ. Τσάτσου στη Μακρόνησο.
 Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Επίσκεψη Τσάτσου Κ. στη Μακρόνησο», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-tou-ipourgu-pedias-k-tsatsou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 27: Επίσκεψη του βασιλιά Παύλου και της βασίλισσας Φρειδερίκης στη Μακρόνησο.
 Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Επίσκεψη των βασιλέων Παύλου και Φρειδερίκης στη Μακρόνησο», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-ton-vasileon-pavlou-ke-friderikis-sti-makroniso/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 28: Επίσκεψη του στρατηγού Τζέιμς Βαν Φλιτ στις Στρατιωτικές Φυλακές Αθηνών στη Μακρόνησο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Επίσκεψη του Τζέιμς Βαν Φλιτ στις Σ.Φ.Α. Μακρονήσου», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/episkepsi-tou-tzeims-van-flit-stis-sfa-makronisou/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4. 2021

Εικόνα 29: Άγγλοι επισκέπτες και δημοσιογράφοι αναχωρούν από το Γ' Ε.Τ.Ο.

Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Άγγλοι επισκέπτες και δημοσιογράφοι», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/angli-episkeptes-ke-dimosiografi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 30: Καλλιτέχνες και διανοούμενοι στο στρατόπεδο πολιτικών εξόριστων. Μενέλαος Λουντέμης, Τζαβαλάς Καρούσος, Γιάννης Ιμβριώτης, Μάνος Κατράκης.
 Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Καλλιτέχνες και διανοούμενοι στο στρατόπεδο πολιτικών εξόριστων στο “Τρισανέμι”», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/kallitechnes-ke-dianooumeni-sto-stratopedo-politikon-exoriston-sto-trisanemi/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Εικόνα 31: Πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο το 1949. Ανάμεσα τους βρίσκονται οι Γιάννης Ρίτσος, Τάσος Λειβαδίτης, Μάνος Κατράκης.
 Πηγή: *Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο*, «Πολιτικοί εξόριστοι στη Μακρόνησο 1949», διαθέσιμο στο: <https://www.makronissos.org/politiki-exoristi-sti-makroniso-1949/>, ημερομηνία προσπέλασης: 14.4.2021

Περίληψη

Μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, ξεκίνησε μια εκστρατεία βίας και διώξεων από την πλευρά του κράτους προς τους αριστερούς πολίτες. Ύστερα από τις εκλογές του 1946 το φαινόμενο αυτό εντάθηκε και σταδιακά οδηγούμαστε στην εμφάνιση των πρώτων ανταρτών στα βουνά. Το κράτος από την πλευρά του για να περιορίσει τη δράση των αριστερών έλαβε μέτρα, ανάμεσα στα οποία ήταν και η εκτόπιση στρατιωτών και πολιτών με «ύποπτα» πολιτικά φρονήματα σε διάφορα νησιά. Έτσι, δημιουργήθηκε το στρατόπεδο της Μακρονήσου, στο οποίο αρχικά οδηγήθηκαν στρατιώτες και αξιωματικοί. Στη συνέχεια, οδηγήθηκαν στη Μακρόνησο και πολιτικοί εξόριστοι. Το 1950 μεταφέρθηκαν από το Τρίκερι στη Μακρόνησο οι πρώτες γυναίκες.